

DOBRO I PIĘKNO – MIEJSCA PRZYJAZNE CZŁOWIEKOWI W MIASTACH PRZED-MODERNISTYCZNYCH. IDEE, PROJEKTY, REALIZACJE

WELL-BEING AND BEAUTY – PLACES FRIENDLY TO THE PEOPLE IN PRE-MODERN CITIES. IDEAS, PROJECTS, IMPLEMENTATIONS

Wojciech KOSIŃSKI

Prof. dr hab. inż. architekt

Politechnika Krakowska Wydz. Architektury
Pracownia Proj. Arch. Krajobrazu

STRESZCZENIE

Miejsca przyjazne człowiekowi, stanowią miernik wartości przestrzeni miejskiej i atrakcyjności zurbanizowanego krajobrazu. Tworzenie ich stanowi kryterium dobrego kształtowania i użytkowania miast. Poprzez epoki kulturowe i stylowe, na przemian racjonalistyczne lub irracjonalistyczne - sztuka tworzenia miejsc przyjaznych i estetycznych, stanowi o kunszcie twórców i zadowoleniu użytkowników. Tym sposobem dobro i piękno stanowią duet najwyższych wartości – głoszonych przez myślicieli, realizowanych przez budowniczych, a ostatecznie przyswajanych przez ludzi.

Słowa kluczowe: przestrzenie przyjazne, ludzie w miastach, dobro i piękno.

ABSTRACT

Friendly places constitute a measure of values in urban space, and the attractiveness of a cityscape. Their creation determines the criteria of a good project and good use of the cities. Through cultural and stylistic eras, alternately rational or irrational, the art of a making places: friendly and aesthetic, is provided by the craftsmanship of designers, and the satisfaction of users. This way, both the: good and beautiful constitute a couple of the highest values – proclaimed by thinkers, and implemented by builders, and finally assimilated by people.

Keywords: friendly spaces, people in cities, the good and the beautiful.

*dla Niny i Renaty, z podziękowaniem
za inspirację do tego artykułu – autor*

1 ZAŁOŻENIA BADAWCZE

Problematyka ujęta w tytule niniejszego artykułu – przyjazne miejsca w mieście – stanowi kapitalne kryterium badania, oceny i projektowania przestrzeni urbanistycznej. Zawiera zarówno wartości niematerialne, np. emocjonalne i nie-mierzalną treść, a zarazem obejmuje konkretną, fizyczną i mierzalną substancję, która posiada formę – otwartą dla wizualnej percepcji oraz dla badań. Te dwa filary przyjaznej przestrzeni można określić, jako dobro i piękno. Obydwa działają na podświadomość odbiorcy oraz angażują jego świadomość – i intelekt, i emocje. W udanych kreacjach miejsc przyjaznych, dobra idea materializuje się, jako piękna realizacja.

W niniejszej rozprawie, autor uwzględnił w ujęciu badawczym wszystkie trzy, ukazane w podtytule, istotne z punktu widzenia architekta: fazy, etapy i formy kreacji przyjaznych miejsc w mieście – idee, projekty i realizacje. Poniższe opracowanie ma charakter zasadniczo empiryczny – ujmuje miejsca w mieście, jako byty zrealizowane i sprawdzone w użytkowaniu. Jednak w analizach tych przykładów, poświęcono baczną uwagę również ich koncepcjom, zarówno ideowym jak projektowym, ponieważ ukazują one drogę twórczą – od kreacji bytu niematerialnego, do materialnego – od wymarzonego, wyobrażonego dobra – do narysowanego i zbudowanego piękna.

Ryc. 1a. Jerozolima. Stare Miasto. Dzielnica żydowska. Rewaloryzacja 1968-2005. Rekompozycja domów ponad starożytnym forum. Źródło: fot. autor

Fig. 1a. Jerusalem Old Town. Jewish Quarter. Restoration 1968-2005. Re-composition of house above the ancient forum. Source: photo by the author

Ryc. 1b. Jerozolima. Stare Miasto. Dzielnica żydowska. Rewaloryzacja 1968-2005. Rekompozycja domów wzdłuż starożytnej ulicy. Źródło: fot. autor

Fig. 1b. Jerusalem Old Town. Jewish Quarter. Restoration 1968-2005. Re-composition of houses along the ancient street. Source: photo by the author

W znacznym uproszczeniu można te zagadnienia sprowadzić sygnałnie do obiegowego dualizmu, przy pomocy, którego opisuje się zawartość i ocenia wartości produktów ludzkiego tworzenia. Dualizm ów to – treść i forma. Treścią w tym przypadku może być zarówno motywacja ideowa decyzji utworzenia danego miejsca jak i jego dziejowa przeszłość. Forma w niniejszym przypadku rozumiana jest dosłownie, jako widoczny wyraz przestrzenny obiektu i krajobrazu, jaki tworzy wraz z otoczeniem. John Ruskin, autor kultowej książki „Kamienie Wenecji”¹, daje do zrozumienia, że płynąc przez Wenecję gondolą, odczuwa w sobie dwie osoby. Jedna myśli o niematerialnych i/lub minionych wartościach tego miasta, a druga patrzy i podziwia jego konkretną urodę². Takie Ruskinowskie ujęcie: dotyczące z jednej strony głębokiego sensu, a z drugiej strony - materialnej rzeczywistości, nadal jest napędem intelektualnym dla całkiem nowoczesnych myśli-

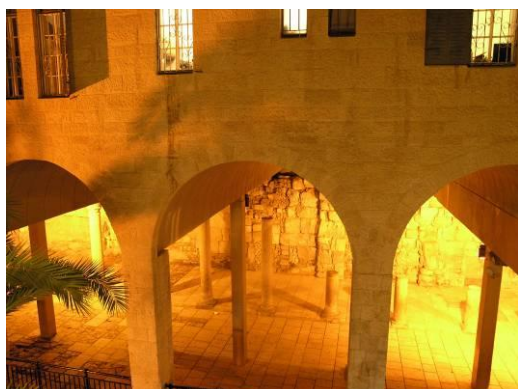
¹ RUSKIN John, 2003 (oryg. 1851), *The Stones of Venice*. Wyd. Da Capo Press, Cambridge, Mass., 264 s.

² RUSKIN John, 1901 (oryg. 1869), *Królowa Powietrza. Studium nad greckimi mytami o chmurach i burzach.*, Wyd. Paprocki i S-ka, Warszawa, 240 s.

cieli, na przykład w odniesieniu do zrównoważonego rozwoju miast³. Również w warsztacie autorskim rodzimych badaczy kultury miast - i w coraz powszechniejszym obiegu, znajdują się dualistyczne ujęcia: treść-forma⁴ oraz wartości dziedzictwa: niematerialne-materialne⁵.

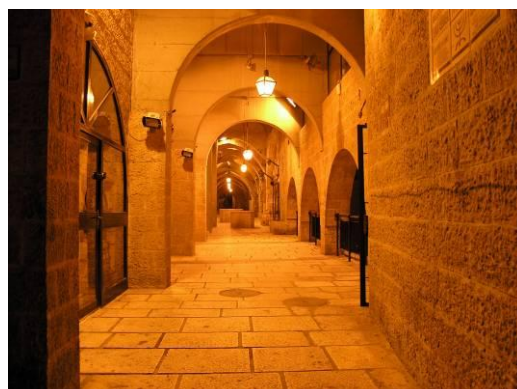
W badaniach owych miejsc – przyjaznych i pięknych, w miastach – przyjęto w niniejszej pracy układ chronologiczny. Jest on bowiem szczególnie obiektywny i logiczny. Pozwala na zarysowanie ewolucji w kulturze ich kształtowania, pod wpływem uwarunkowań, w ujęciu historycznym. Naukowa narracja harmonijnie przepływa więc wraz z obrazem czasu. Aktualna nostalgia za miastem przed-modernistycznym oraz ambicje związane z „ludzką” urbanistyką i architekturą XXI wieku, wymagają osadzenia badań współczesnych we wcześniej zbadanym i ocenionym kontekście dziejowym.

Dla weryfikacji lub potwierdzenia tych wcześniejszych poglądów i dla prawidłowego wprowadzenia aktualnego, empirycznego nurtu badawczego, przygotowano szkicowe tło teoretyczne na temat współistnienia dobra i piękna – oraz ich wzajemnych zależności. Posłużono się w tym celu szczególnie autorytatywnym dorobkiem nauk humanistycznych w tej mierze. Zgodnie z tymi założeniami badawczymi i z przyjętą metodą naukową – dla każdej epoki wyróżnionej kolejnym rozdziałem, przedstawiono: na początku zarys ówczesnych poglądów na pojęcie dobra i piękna, które mogły wpłynąć na kształtowanie miast, a następnie zobrazowano, charakterystyczne dla danej epoki, przykłady atrakcyjnych miejsc przyjaznych w miastach.

Ryc. 2a. Jeruzolima. Stare Miasto. Dzielnica żydowska. Rewaloryzacja 1968-2005. Rekompozycja domów ponad starożytną ulicą, która została zakonserwowana i w pełni wykorzystana. Źródło: fot. autor

Fig. 2a. Jerusalem Old Town. Jewish Quarter. Restoration 1968-2005. Recomposition of houses above the ancient street, which had been conserved and fully in use. Source: photo by the author

Ryc. 2b. Jeruzolima. Stare Miasto. Dzielnica żydowska. Rewaloryzacja 1968-2005. Odrestaurowany i zaadaptowany do nowych funkcji słynny tunel prowadzący wzdłuż Zachodniego Muru. Źródło: fot. autor

Fig. 2b. Jerusalem Old Town. Jewish Quarter. Restoration 1968-2005. Restored and adopted into new functions, the famous tunnel, leading beside The Western Wall. Source: photo by the author

2 GENEZA BIBLIJNA

Głębokie refleksje w tej mierze, budzą zawarte w Księdze Genesis⁶ oświadczenia Stwórcy, podsumowujące kolejne dni tworzenia świata: „to jest dobre”. Wg nowych badań bi-

³ SCRUTON Robert, 2010, *The Wilderness Obsession*. Wyd. The American Spectator, Zeszyt 12, Arlington, (Virginia), s. 36-40.

⁴ Por. prace Krystyny Dąbrowskiej-Budziło.

⁵ Por. prace Andrzeja Tomaszewskiego.

⁶ KSIĘGA RODZAJU, 1., 4-31. W: *Biblia Święta Starego i Nowego Testamentu*, 2009, Tom 1. Wydawnictwo Święty Wojciech, Poznań, s. 4-7.

blijnych⁷ Jego sformułowanie naprawdę znaczyło: „to jest dobre i piękne”, ponieważ w oryginale aramejskim pojęcia: dobro i piękno oraz dobre i piękne, wyrażone są tym samym słowem. W późniejszym, greckim tłumaczeniu Starego Testamentu z okresu greckojęzycznego nauczania św. Pawła, zastosowano określenie „to jest piękne”. Natomiast od powstania powszechnego kościoła rzymskiego, w popularnym tłumaczeniu łacińskim Pisma Św. (tzw. *Vulgata*), będącym podstawą dla globalnego użycia w różnych wersjach językowych, funkcjonuje wyżej wymieniona wykładnia: „to jest dobre”. Pierwotna tożsamość, spójność i zamiennność tych dwóch pojęć jest fascynująca. W filozofii została kategoriycznie rozdzielona dopiero przez I. Kanta (*vide* dalej).

JEROZOLIMA. Światowej klasy wzorcem miejsca przyjaznego w mieście jest dzielnica żydowska w murach Starego Miasta w Jerozolimie. Jest tam zlokalizowana obok dzielnic: arabskiej, chrześcijańskiej i ormiańskiej. Stare Miasto i cztery dzielnice tworzą modelowy układ, który można by ująć schematycznie, jako kwadrat podzielony na ćwiartki. Liniami wewnętrznego podziału są główne ulice WZ i NS tworzące centralny krzyż: rzymska ulica *cardo* i judaistyczna ulica Dawida, prowadząca od głównej bramy do Wzgórza Świątyni. Dzielnica żydowska zajmuje sektor południowo – wschodni.

Ryc. 3a. Jerozolima. Stare Miasto. Dzielnica żydowska. Rewaloryzacja 1968-2005. Rekompozycja zbytkowych domów i adaptacja na Akademię Tory. Źródło: fot. autor

Fig. 3a. Jerusalem Old Town. Jewish Quarter. Restoration 1968-2005. Recomposition of historical house, and adaptation as The Torah Academy. Source: photo by the author

Ryc. 3b. Jerozolima. Stare Miasto. Dzielnica żydowska. Rewaloryzacja 1968-2005. Rekompozycja zaułka przy 2000-letniej ulicy, z zachowaną nawierzchnią. Źródło: fot. autor

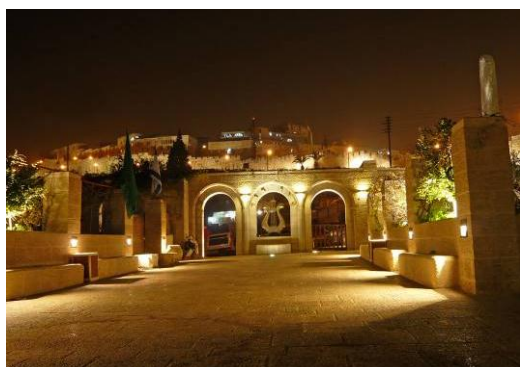
Fig. 3b. Jerusalem Old Town. Jewish Quarter. Restoration 1968-2005. Recomposition of a cozy corner at the 2000-years' street, with the well – preserved surface. Source: photo by the author

Po 2000 lat nieistnienia formalnego miejsca dla żydów w ich odwiecznej stolicy, dzielnica została przyznana Izraelczykom na mocy decyzji ONZ w r.1948, powołującej do życia państwo Izrael. Następnej nocy dzielnica ta została odbita przez arabów. Pozostawała bezprawnie w ich władaniu aż do wojny sześciodniowej w r. 1967, kiedy to z powrotem odbili ją prawowici właściciele. Natychmiast przystąpili do studiów historycznych i do rewaloryzacji urbanistyczno-architektonicznej, która trwa nadal. [il.1a–3b] Dzielnica kontrastuje z pozostałymi trzema swoją schludnością i spokojem, ukierunkowaniem klimatu miejsc na wartości wysokie. Jest oazą ukojenia; prawdziwie przyjazna, co ma podwójne znaczenie w jednym z najbardziej zagrożonych miast Bliskiego Wschodu. Odpowiada tym cechom staranność wykonania i utrzymania stanu fizycznego i estetycznego.

Kulminacją jest słynny plac u stóp Ściany Smutku, błędnie tłumaczonej na język polski, jako Ściana Płaczu. Jest ona pozostałością Zachodniego Muru około-świątynnego, a ściślej narożnika południowo-zachodniego. Przed nim, już na zewnątrz murów, rozpo-

⁷ CUNEO Andrew, 2012, *Beauty will save the world –but which beauty? W: In Pursuit of Truth. A Journal of Christian Scholarship*. Wersja internetowa: <http://www.cslewis.org/journal/beauty-will-save-the-world-but-which-beauty/>; s. 2-3. Odczytano 2013_02_15.

ścierają się imponujące ogrody archeologiczne najstarszej dzielnicy. Jest to tzw. Miasto Dawida, króla – patriarchy i artysty, z którym identyfikuje się naród. Wokół jego panowania ogniskuje się tradycja państwowości. [il.4a–4b] Pozostała, aktywnie żyjąca część dzielnicy żydowskiej jest imponującym zespołem miejsc przyjaznych. Uliczki o tradycji sięgającej ponad dwóch tysięcy lat, z relikdami kultur: biblijnej, rzymskiej, krzyżowców, bizantyńskiej, tureckiej i arabskiej - tworzą strukturalną, nieregularną, poetycką siatkę.

Ryc. 4a. Jerozolima. Miasto Dawida u podnóża Staro-go Miasta. Rewaloryzacja od r. 2005. Rekompozycja i adaptacja zabytkowego Forum. Harfa – symbol Dawida. Źródło: fot. autor

Fig. 4a. Jerusalem. The City of David at the foothill of The Old Town. Restoration since 2005. Recomposition and adaptation of the historical Forum. The harp – a symbol of David. Source: photo by the author

Ryc. 4b. Jerozolima. Miasto Dawida u podnóża Staro-go Miasta. Rewaloryzacja od r. 2005. Rekompozycja i adaptacja na Muzeum Historii Miasta Jerozolimy. Źródło: fot. Tomasz Jeleński

Fig. 4b. Jerusalem. The City of David at the foothill of The Old Town. Restoration since 2005. Recomposition and adaptation as The Museum of Jerusalem City. Source: photo by Tomasz Jeleński

Dzielnica żydowska została wyłączona z transportu motorowego. Jest gęsto akcentowana sekwencją miejsc publicznych – kameralnych placów z budynkami publicznymi – muzealnymi, edukacyjnymi (uczenie, biblioteki), religijnymi, pomnikowymi, *etc.* Elementy zabytkowe są znakomicie eksponowane i wtopione w powszechne użytkowanie. Są to podcienia kolumnowe, historyczne bramy przejściowe, zaułki nieregularne i stanowiące niespodziankę. W nowej zabudowie, perfekcyjnie utrzymana jest pierwotna skala, zaś architektura posiada pierwiastki nowoczesne, ale bardzo dyskretne; raczej w detalu, nie zaburzając klimatu historycznego. Pyszna jest iluminacja całej dzielnicy, całonocna i całoroczna; dodatkowo sprzyja bezpieczeństwu. Jakość architektury ma najwyższe światowe standardy, jest realizowana poprzez konkursy, lub dzięki zaproszonym globalnym gwiazdom architektonicznym żydowskiego pochodzenia. Wśród inwestorów przemożna jest rola i wkład prywatnych sponsorów pochodzących ze światowej finansjery żydowskiej, bez obciążania izraelskiego podatnika.

CEZAREA. Stanowi ona arcydzieło urbanistyki wyjątkowo przyjaznej i przepięknej. [il.5a–6b] Została zbudowana na przełomie starej i nowej ery, przez izraelskiego króla Heroda, zarazem namiestnika Rzymu. Był on znakomitym budowniczym i wybitnym władcą, a przy tym okrutnikiem i „potworem”, w stopniu wyjątkowym nawet jak na tamte czasy. Śliczna Cezarea jest w efekcie sumą urbanistycznej kultury izraelskiej, greckiej i rzymskiej. Zlokalizowano ją na izraelskim wybrzeżu Morza Śródziemnego, w miejscu, gdzie morze osiąga punkt najbardziej wysunięty na wschód. Między portami Gibraltaru i Cezarei można w przybliżeniu wyznaczyć jego oś symetrii. Miasto z założenia ma aspekty pokazowe, reprezentacyjne, prestiżowe i przyjemnościowe.

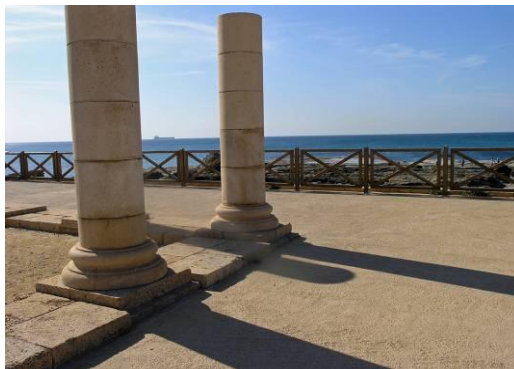
Stanowi wąskie pasmo rozpostarte wzdłuż linii brzegowej. Jego kolejne istotne miejsca to: amfiteatr, forum, hipodrom i malownicza cytadela na skałach. Wszystkie te zespoły są bezpośrednio otwarte na morze. Pałac jest dyskretnie cofnięty w głąb lądu. Jego prywatny, niedostępny charakter nie wchodzi w konflikt z przyjaznym, ogólnodostępnym pa-

smem nadmorskim. Dziś stanowi on malowniczą ruinę. Fenomenalne przestrzenie publiczne o wielkim rozmachu, często będące miejscem imprez publicznych o randze światowej, stanowią amfiteatr i hipodrom. Obydwa są jednym bokiem otwarte w stronę morza oferując widzom wspaniałe kadry krajobrazowe. Umiarkowana skala obiektów, wysoka kultura budowania i mnogość pięknych detali czynią te miejsca malowniczymi i przyjaznymi. Cezarea świetnie funkcjonuje bez jakichkolwiek nowych inwestycji.

Ryc. 5a. Cezarea. Forum Króla Heroda. Rewaloryzacja 1968-2005. Adaptacja na ogród archeologiczny. Punkt widokowy. Widok w kierunku zachodnim. Źródło: fot. autor

Fig. 5a. Caesarea. King Herod's Forum. Restoration 1968-2005. Adaptation as an geological garden. The sightseeing point. The view towards the west. Source: photo by the author

Ryc. 5b. Cezarea. Forum Króla Heroda. Rewaloryzacja 1968-2005. Adaptacja na ogród archeologiczny. Punkt widokowy. Widok w kierunku północno - zachodnim. Źródło: fot. autor

Fig. 5b. Caesarea. King Herod's Forum. Restoration 1968-2005. Adaptation as an geological garden. The sightseeing point. The view towards the north - west. Source: photo by the author

Ryc. 6a. Cezarea. Pałac Króla Heroda. Rewaloryzacja 1968-2005. Adaptacja na ogród archeologiczny i na nowoczesną ekspozycję rzeźb odnalezionych *in situ*. W porównaniu do surowości zabytków żydowskich, „rzymskość” Cezarei jest przyjazna. Źródło: fot. autor

Fig. 6a. Caesarea. King Herod's Palace. Restoration 1968-2005. Adaptation as an archeological garden, as well as modern exhibition of sculptures excavated *in situ*. In comparison with severe jewish monuments, "Roman" flavor of Caesarea is friendly. Source: photo by the author

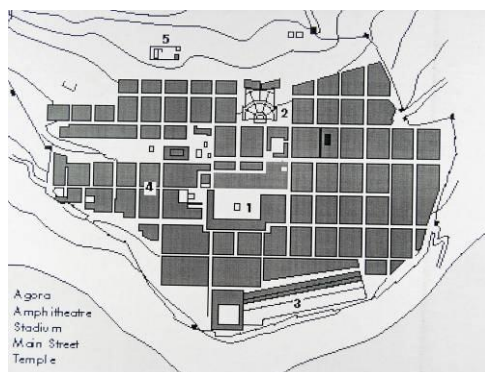

Ryc. b. Cezarea. Pałac Króla Heroda. Rewaloryzacja 1968-2005. Adaptacja na ogród publiczny. Panna młoda, Falaszka, pozuje do fotografii. Mury Heroda pochodzą z około lat 25-15 p.n.e. W tle minaret, datowany jest na około 650 rok n.e. Źródło: fot. autor

Fig. 6b. Caesarea. King Herod's Palace. Restoration 1968-2005. Adaptation as a public garden. A bride, Beta Israeli (Ethiopian Jewish), pose for photography. Herod's walls built app. 25-15 before Christ. On the background, the minaret, is dated approximately AD 650. Source: photo by the author

Jej rozwój jest wyłącznie jakościowy – idealnie zrównoważony z zabytkami oraz z pejzażem. Jest to realizowane jedynie poprzez subtelną i atrakcyjną rewaloryzację oraz poprzez ekspozycję zabytków. Jedynie zbombardowana częściowo cytadela na cyplu półwyspu, otrzymała odważny, szklano-betonowy wystrój o znamionach dekonstruktywi-

zmu, co wspaniale współgra i z antycznym obiektem, i z otaczającym krajobrazem. Motywacją takiej decyzji było zaadaptowanie budowli. Wytworzono tam: muzeum historii miasta, i równolegle – międzynarodowe centrum pływania. W sumie miasto jest idealnym centrum kulturowej turystyki oraz rekreacyjnych, nieuciążliwych sportów wodnych, takich jak np. wspomniane pływanie, kite-surfing oraz żeglarsstwo.

Ryc. 7a. Priene. Plan Hippodamejski - idealna wizja harmonijnego miasta, złożonego z przyjaznych miejsc o skali człowieka. Wspaniała relacja z otoczeniem. Źródło: www.aegeanpriene5.jpg. Portal edukacyjny ogólnodostępny w zakresie reprodukcji Fig. 7a. Priene. Hippodamean plan – an ideal vision of the harmonious city, consisting of friendly places in human scale. A glorious relationship with the surrounding. Source: www.aegeanpriene5.jpg. Free portal

Ryc. 7b. Efez. Palimpsest: krajobraz Azji Mniejszej, kolonizacja grecka, panowanie rzymskie, chrześcijańskie, arabskie, tureckie. W głębi słynna Biblioteka Celsusa. Super przyjazna promenada prowadząca ludzi między kolumnadami. Źródło: fot. Mariola Heinrich Fig. 7b. Ephesus. A palimpsest: a landscape of Middle East, Greek colonization, domination by Romans, Christians, Arabs, Turks. From the famous Celsus' Library, a super friendly Promenade leads people among colonnades. Source: photo by Mariola Heinrich

3 ANTYCZNA GRECJA

W dziedzinie myśli nt. idei dobra i piękna, które mogą być przydatne dla niniejszej pracy, wśród plejady antycznych filozofów greckich, najbardziej zapisał się i przeszedł do dalszych dziejów myśli filozoficznej – Platon – czołowy w filozofii wszechczasów badacz idei. Zwłaszcza w arcydziele „Państwo”⁸, w dialogu „Fajdros” (ang. *Phaedrus*)⁹, a także obficie na stronicach „Uczt”¹⁰, przedstawia te dwie wartości - wraz z trzecią, którą jest prawda - jako fundamenty doskonałości i szczęścia. W przydatnym dla urbanistyki oraz dla architektury dziedzictwie Platona, niebagatelne dla geometrii kształtowania przestrzeni jest pięć brył platońskich, z sześcianem na czele: symetrycznych, osiowych, modułarnych, o identycznych, powtarzalnych ścianach zewnętrznych. Stanowią one podstawę późniejszych racjonalnych nurtów sztuki projektowania, takich jak Ruch Nowoczesny, strukturalizm i minimalizm.

Drugi¹¹ czołowy filozof greckiego antyku Arystoteles, uchodzący za pragmatyka i empirystę w większym stopniu niż Platon, wniósł do opisywanego tutaj zagadnienia dobra i piękna - istotny czynnik: materialny, realistyczny. Zgodnie ze swoją specjalnością, odróżniającą go jak wspomniano od idealistycznego Platona, mianowicie rzeczowością i dążeniem do badania mierzalnej, konkretnej rzeczywistości, sformułował fundamentalne pojęcie *hylemorfizm* (*hilemorfizm*).

⁸ PLATON, 2009, *Państwo*, Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty, s.20: „Boskim pierwiastkiem jest piękno, mądrość, dobro i wszystko temu podobne”.

⁹ PLATON, 2002, *Fajdros*, Wydawnictwo Antyk, Kęty, wers 246: „Piękno, Prawda, Dobro”.

¹⁰ PLATON, 1994. *Uczta*, Wydawnictwo Recto Bis, Warszawa, *passim*.

¹¹ Trzecim z największych jest Sokrates, który jednak nie pozostawił dzieł pisanych, a jego nauki znane są poprzez cytowania. Wynika z nich, że dzięki inspirowaniu innych, odegrał pośrednio w dziejach myśli o dobru i pięknie również fundamentalną rolę.

Oznacza ono dualizm materii i formy, jako dwa nieuchronne składniki (lub inaczej – dwoi-
sty składnik) każdego bytu¹². W naszej sytuacji materia to na przykład zestaw przedmio-
tów zbudowanych i przyrodniczych, a forma to krajobraz, czyli ich oddziaływanie na od-
biorcę (obraz krainy, ang.: *land-scape*, *town-scape*, *city-scape*). Ten właśnie kreatywny
dualizm ujmowany według Arystotelesa, został m.in. przejęty przez Św. Tomasza z Akwi-
nu (*vide* dalej). Stanowi to jeden z ważniejszych mostów myślowych na temat dobra
i piękna, przerzuconych między antykiem i średniowieczem¹³.

Ryc. 8a. Efez. Palimpsest: krajobraz Azji Mniejszej, kolonizacja grecka, panowanie rzymskie, chrześcijańskie, arabskie, tureckie. Świątynia cesarza Domicjana. Harmonijne nawarstwienia kulturowe, mogą sprzyjać odczuwaniu miejsc, jako przyjazne. Źródło: fot. Mariola Heinrich

Fig. 8a. Ephesus. A palimpsest: a landscape of Middle East, Greek colonization, domination by Romans, Christians, Arabs, Turks. Caesar's Domitian temple. Harmonious, stratified cultural levels create – according to human feelings - friendly spaces. Source: photo by Mariola Heinrich

Ryc. 8b. Efez. Palimpsest: krajobraz Azji Mniejszej, kolonizacja grecka, panowanie rzymskie, chrześcijańskie, arabskie, tureckie. Fontanna Nimf cesarza Trajana. Przyjazne jest zestawienie architektury i detalu oraz rzeźby, z plenerem. Źródło: fot. Maryla Baścik

Fig. 8b. Ephesus. A palimpsest: a landscape of Middle East, Greek colonization, domination by Romans, Christians, Arabs, Turks. Caesar's Trajan the Fountain of Nymphs. Friendly combination of architecture, detail, and sculpture – with nature. Source: photo by Maryla Baścik

Grecy, a wśród nich zwłaszcza imiennie Hipodamos z Miletu, wnieśli do sztuki kreowania przyjaznej przestrzeni miejskiej, być może najważniejszy wkład w całych dziejach. Rodzimy Milet mistrza helleńskiej urbanistyki kolonialnych miast wybrzeża Azji Mniejszej - w pierw greckich, potem rzymskich - jego drugie arcydzieło Priene [il.7a], a także Efez, ojczyzna Heraklita [il.7b–9a] i Smyrna, są arcydziełami oraz archetypami miast o miejscach przyjaznych. Zastosowana w nich tkanka zabudowy, oparta na prostokątnej siatce ulic, występowała już w Mezopotamii. Była tam prawdopodobnie wyprowadzona z podziałów pól i z układów domów zestawianych w rzędy i szeregi. Istnieją przypuszczenia, że Hipodamos mógł być tylko propagatorem wcześniejszego, jońskiego, anonimowego wzorca.

W Helladzie, na jej wyspach i w jej koloniach, miejska siatka – ruszt uzyskała niewystępującą wcześniej wrażliwość. Cechują tę tkanę: ciekawe nieregularności, nie psują one jednak transportowej klarowności, ani czystości perspektywicznej. Tkanica rusztowa pozwala na wykrojenie placu - *agory*, placyków i zaułków, czyli kreatywnej, przyjaznej pustki w zabudowie, świetnie komponującej otoczenie. *Agorá* (z akcentem na ostatnią głoskę *á*) – od klasycznych czasów Peryklejskich, V w. pne., stanowi nieustający, idealny wzorzec przestrzeni publicznej w światowej sztuce budowy miast.

¹² ARISTOTLE, 1997, *Poetics*, Penguin Classics, Harmondsworth Middlesex UK, *passim*.

¹³ AQUINAS St Thomas (Św. Tomasz z Akwinu, wydanie skrócone), 1997, *Summa Theologiae – a concise translation*. Wyd. Christian Classics, North Darlington UK, *passim*.

Drugą wspaniałością planu Hipodamejskiego jest wrażliwe wpisywanie urbanistycznej kraty kwartałów, w miękko-kształtne otoczenie: linii brzegowej akwenów i obrzeża lasów; stoków terenowych ze skalnymi wychodniami, innych miejsc naturalnych, które uszanowano a nie ujarzmiano. Wszystko to oczywiście sprzyja powstawaniu przyjaznych miejsc. Tej ambiwalencji urbanistycznej – zdyscyplinowanej dezynwolturze, dokładnie odpowiadało kształtowanie zespołów zabudowy, czego najwspanialszym przykładem jest Ateński Akropol, poczynając od jego styku z miastem – fenomenalnych Propylejów [il.9b]. Od niego rozwinęło się wspaniałe stołeczne miasto Attyki czyli Ateny.

Ryc. 9a. Efez. Palimpsest: krajobraz Azji Mniejszej, kolonizacja grecka, panowanie rzymskie, chrześcijańskie, arabskie i tureckie. Toaleta publiczna w centrum miasta, z utylizacją; inwestycja cesarza Wespazjana. Źródło: fot. Mariola Heinrich

Fig. 9a. Ephesus. A palimpsest: a landscape of Middle East, Greek colonization, domination by Romans, Christians, Arabs, Turks. A public toilet in the city center, including utilization; foundation by Caesar Vespasian. Source: photo by Mariola Heinrich

Ryc. 9b. Ateny. Akropol od strony zachodniej. Paradne wejście – słynne Propyleje. Mogą pretendować do statusu jednego z najbardziej przyjaznych miejsc na świecie (oczywiście pomijając uciążliwość schodów). Źródło: fot. autor

Fig. 9b. Athens. Acropolis from the west. A ceremonial entrance – famous Propylaea. Can be candidates as – maybe – the most friendly place all over the world (unfortunately, excluding toilsome stairs). Source: photo by the author

Było rozbudowywane najpierw poprzez otaczające Akropol obiekty monumentalne: świątynie, stoa, pomniki, amfiteatry [il.10a]. Następnie „podeszło” z malowniczą zabudową pod otaczające wzgórza: Likavitos i Pnyx [il.10b]. W okresie nowożytnym otrzymało znakomity układ trzech promienistych alej (Leo von Klenze), a w 2009 roku Nowe Muzeum Akropolu (Bernard Tschumi). Należy w dziedzinie ukształtowania - a także dzięki ludzkiej „ciepłej” atmosferze, do najbardziej przyjaznych miast świata. Najważniejszymi nowożytnymi placami publicznymi są: Syntagma z gmachem pałacu królewskiego - obecnie parlamentem, a także Monastiraki oraz Omonia.

Kilka innych jeszcze miast – kolonii greckich na wybrzeżu bliskowschodnim – osiągnęło szczyt rozwoju w okresach: najpierw hellenistycznym - Aleksandryjskim, a potem rzymskim. Należą one do arcydzieł w dziedzinie przyjaznej przestrzeni urbanistycznej. Przykładów kształtowania światowej sławy miejsc przyjaznych dostarcza tradycja Pergamonu. Dotyczy to zwłaszcza tkanki placów i budowli na Pergamońskim Akropolu, rozpostartym na stromym stoku, ze słynnym ołtarzem. Kolejne miasto arcy- przyjazne to wspomniany Efez, rozbudowany pod panowaniem Rzymian, z wieloma przepięknymi miejscami. Wśród wielu przyjaznych i pięknych miejsc, wyróżnia się plac przed Biblioteką, z panoramą rozpościerającą się w stronę zielonego pejzażu – oraz Fontanną Trajana, stanowiącą jednocześnie uroczystą rzeźbiarską bramę prowadzącą w otwarty krajobraz.

4 RZYM STAROŻYTNY

Potęga Greków w dziedzinie filozofii dobra i piękna spowodowała, że Rzymianie jako myśliciele, w większości promieniowali światłem odbitym od niej, zwłaszcza w zakresie platonizmu i akademii platońskiej. Cennym eklektykiem w tej materii był słynny retor Cy-

cero¹⁴. Propagował szerokie, nie-dogmatyczne poznawanie dobra oraz piękna: i w człowieku, i w świecie. Z jego zapisanych wypowiedzi wynika m.in., że pro-państwowe podejście polityków powinno obejmować troskę o kształtowanie pięknych miast, w których obywatelom dobrze się żyje.

Marek Aureliusz¹⁵, w swoich słynnych *Rozmyślaniach*, pisanych po grecku, z silnym ideowym nachyleniem rzymskiego władcy-filozofa w kierunku kultury greckiej / Platoniźmu, akcentuje – na grecki właśnie sposób – prymarną rolę natury dla miasta. Pięknie wyklada tę ideę w zdaniu – zamiast mówić o Atenach: „O Miłe Miasto Kekropsa” (architekta, twórcy planu lokacyjnego), należałoby raczej mówić: „O Miłe Miasto Zeusa” (stanowiącego w tym przypadku personifikację stworzenia – natury, odpowiednika biblijnego Boga).

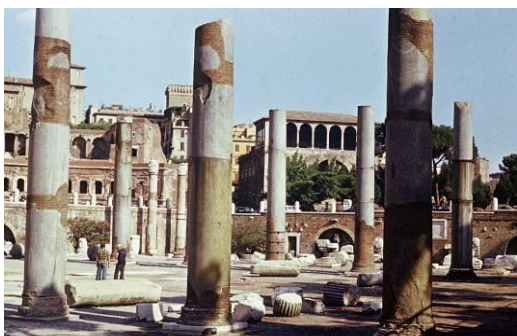
Ryc. 10a. Ateny. Widok z Akropolu ponad Odeonem w kierunku południowym na tkankę miejską, w stronę Pireusu i morza. Bezcenną wartością Aten jako miasta przyjaznego jest zachowanie gabarytów. Źródło: fot. Maryla Baścik

Fig. 10a. Athens. A view from Acropolis, above the Odeon, into the city's urban tissue, towards Piraeus and a sea. A priceless value of Athens as a friendly city is protecting the moderate height of house. Source: photo by Maryla Baścik

Ryc. 10b. Ateny. Widok z Akropolu w kierunku zachodnim. Odeon, wzgórze Museion - Pnyx z pomnikiem Filopaposa i grota (ew. miejsce śmierci Sokratesa, por. także Platon: cienie w jaskini). Źródło: fot. Maryla Baścik

Fig. 10b. Athens. A view from Acropolis towards the west. The Odeon, Museion – Pnyx heights with Philopappos monument and the cave (maybe the place of Socrates death, see also Plato: shadows in the cave) Source: photo by Maryla Baścik

Ryc. 11a. Rzym. Forum Trajana. Kolumny z Bazyliki Ulpia. W tle średniowieczny Pałac Kawalerów Rodyjskich. Poza kadrem z lewej Kolumna Trajana. Ujęcie fotograficzne wykonano od strony Ołtarza Ojczyzny, w kierunku pn.-wsch. Źródło: fot. autor

Fig. 11a. Rome. Trajan's Forum. Columns are remains from Basilica Ulpia. Behind the medieval palace of Knights of Rhodes. Trajan's Column – left behind the picture. The photograph taken from the side of The *Altare della Patria*, towards north-east. Source: photo by the author

Ryc. 11b. Forum Romanum. Z lewej łuk Septymiusza Sewera; od niego w prawo pośrodku u dołu mównica Rostra – Środek Świata. Za nią: kolumna Fokasa, Promenada Rzymu, dalej trzy kolumny świątyni Dioskurów na tle Palatynu. Źródło: fot. autor

Fig. 11b. The Forum Romanum. On left, The Arch of Septimius Severus, therefrom on right on The bottom – The Rostra pulpit – Center of The World. Behind – The Column of Phocas Source, and three white columns of Castor and Pollux. The background: the Palatine Hill. Source: photo by the author

¹⁴ CICERO Marcus Tullius, 1995, *Cicero: De Republica. Selections*. Ed. Zetzel James E. G. Cambridge University Press, Cambridge UK, s. 48-50.

¹⁵ AURELIUSZ Marek, 2008, *Rozmyślania*, Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty, s. 24.

Wśród oryginalnych, płynących ze strony opiniodawczych autorów Rzymian, nauk pomocnych w dziedzinie kształtowania dobrych i pięknych miast, bezcenny jest, własny–autorski dorobek myślowy architekta Witruwiusza. Był on współpracownikiem Juliusza Cezara oraz imperatora Augusta, jako praktyk i teoretyk. Według niego, podstawy kształtowania przestrzeni i budowli to: *utilitas* i *venustas* (oraz *firmitas*) – kolejno odpowiedniki pojęcia dobro (czyli przyjazne użytkowanie) i piękno (cieszenie widokiem)¹⁶.

Rzymianie mniej niż Grecy przejmowali się przyjaznością miasta. Dbali przede wszystkim o pragmatykę. W szczególnie widomy sposób wdrażali to w wymyślonych przez siebie pra-miastach, czyli obozach wojskowych *castrum romanum*. Te super – sztywne w swej strukturze i wyrazie zespoły, dopiero w następnych wcieleniach, po stuleciach, na przykładach średniowiecznych mutacji, nabrały: nieregularności, romantyki oraz przytulności miejsc (*vide* podrozdział następny).

Natomiast niewątpliwie przyłożyli oni wielką wagę do stworzenia wzorca przyjaznego miejsca, w obrębie dużych, najpierw metropolitalnych, potem imperialnych przestrzeni publicznych – mianowicie do formuły rzymskiego *forum* [il.11a]. W forach odczuwalne są, jak w mnóstwie innych przypadków z dziedziny architektury światowej, inspiracje i wpływy greckie; w tym przypadku poprzez wykorzystanie wcześniejszego wzorca *agory*. Jednak rdzennie Rzymskie uwarunkowania zwłaszcza od czasów cesarstwa, wygenerowały idiom odmienny, monumentalny, forum o złożonej przestrzeni pomnikowej. Są to miejsca mniej obywatelskie niż agora stworzona dla społeczeństwa i państwa demokratycznego, natomiast stanowią bardziej pyszne i pompacyjne miejsca władzy wywyższonej - i dumy imperialnej.

Ryc. 12a. Volubilis k/Meknes. Zakonserwowane trwałe ruiny rzymskiego miasta. Śródmieście – dom spotkań i ogólnodostępne termy. Centralne miejsce kontaktów społecznych – stanowi *impluvium* w atrium. Źródło: fot. autor

Fig. 12a. Volubilis near Meknes. Protected ruins of Roman city. The downtown – the house of meetings, and public baths. A central friendly place – an *impluvium* fountain inside the atrium. Source: photo by the author

Ryc. 12b. Volubilis k/Meknes. Zakonserwowane trwałe ruiny rzymskiego miasta. Najbardziej vitalna i prospołeczna dzielnica przy głównej bramie, zdominowana przez targowisko i posterunek straży miejskiej. Źródło: fot. autor

Fig. 12b. Volubilis near Meknes. Protected ruins of Roman city. The most “sociopetal” and crowded district, located beside the city gate, dominated by merchants, and by the municipal police. Source: photo by the author

Nieźrównanym przykładem jest zespół forów w centrum antycznego Rzymu, z demokratycznym Forum Romanum na czele oraz z otaczającymi, ciekawie zindywidualizowanymi forami cesarskimi [il.11b]. Ich tkanka urbanistyczno – architektoniczna przeplatana dzielami rzeźbiarskimi, pełna podcieni, zaułków i niespodziewanych nieregularności, tworzy

¹⁶ KOSIŃSKI Wojciech, 2009, *Przesłanie Witruwiusza – powaga, klasycyzm, minimalizm*. Czasopismo Techniczne, 1-A, Zeszyt 7, Rok 106. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, s. 60-67.

niedościgłe wzorce przyjaznej przestrzeni życia zbiorowego, zarówno w zakresie ceremonialnym jak w aspektach przyjemnościowych.

W prowincjach/koloniach również powstawały ciekawe, przyjazne założenia foralne (Pompeje, Tyr, etc.). W miastach jeszcze mniejszych i dalej zlokalizowanych od centrali, takich jak np. pięknie utrzymane peryferyjne, kolonialne Volubilis (obecnie Maroko), nie ma już monumentalizmu, zbędnego w lokalnym zapotrzebowaniu [il.12a,12b]. Za to większy udział stanowią przyjazne miejsca kameralne takie jak fontanny i placyki, zlokalizowane zarówno w centrum, jak i na obrzeżu, w sąsiedztwie miejskich bram.

5 WIEKI ŚREDNIE

Pionierem filozofii wczesnego średniowiecza, interesującej w zakresie dobra i piękna, jest Św. Augustyn (z Hippony, IV-V w.n.e). Myśl swoją oparł na Platonie i przysposobił jego nauki do potrzeb religii chrześcijańskiej. W kolejnych etapach pisania swego arcydzieła „Wyznania”¹⁷, stopniowo krytykował jednak Platona, coraz bardziej, aż do granic niemalże odrzucenia jego idei, jako niewystarczających dla chrześcijanina lub wręcz dla niego szkodliwych. Wielką stratę dla kultury stanowi zaginięcie bez śladu jego, podobno fenomenalnej (sądząc z przekazów opinii współczesnych autorowi), księgi o pięknie.

Następny czołowy myśliciel, przedstawiciel pełnego już średniowiecza, to Św. Tomasz (z Akwinu, w. XIII, wspomniany wcześniej – przypis 13). Był głębokim badaczem znawcą i „użytkownikiem intelektualnym” dziedzictwa myśli starożytnej. Przede wszystkim jednak, był fundamentalnym autorem i głosicielem chrześcijańskim, twórcą scholastyki, jako podstawy ówczesnych i późniejszych (zwłaszcza w kontrreformacji i także potem) nauk humanistycznych na użytek wiary katolickiej. Spośród źródeł antycznych, inspirował się głównie Arystotelesem, a jego nauki przysposobił dla potrzeb religijnych. Jednak również zaadaptował i umiejscowił Platońskie dobro (*bonum*, byt pierwszoplanowy, warunek szczęścia) i piękno (*pulchrum*, byt drugi w kolei, wizualny wyraz szczęścia), jako wartości podstawowe, (wraz z prawdą, *veritas*)¹⁸.

Dziedzictwo kulturowe starożytnego, a pod koniec chrześcijańskiego Imperium Rzymskiego, objęło przede wszystkim południowo-zachodnią Europę: łacińską, germańską, romańską oraz iberyjską, (o czym dalej). Jednak początkowo dziedzictwo to obejmowało także greckojęzyczne Bizancjum, jako formalnie spójny z Europą obszar przynależny do świata chrześcijańskiego i spajającego w całość orbitę kościoła rzymskiego. Jednak w 1054 roku nastąpiło dramatyczne odszczepienie Bizancjum / Konstantynopola poprzez wielką schizmę. Norman Davis określa to, jako: „największy skandal w dziejach świata chrześcijańskiego”¹⁹. Stąd nastąpił z kolei, przemożny wpływ kościołów wschodnich, w tym prawosławia na kulturę, także miejską, Europy Wschodniej.

Konstantynopol swoją kulturą wygenerowaną na kanwie chrześcijaństwa obrządków wschodnich, oddziaływał również na Bliski Wschód, w tym na Ziemię Świętą. Działo się tak do czasu, w którym Konstantynopol utracił na rzecz mahometan najpierw stopniowo obszary Cesarstwa, a wreszcie, w pełnym średniowieczu w 1453 roku - także własną tożsamość. Nastąpił wówczas tzw. upadek Konstantynopola, w wielu źródłach uznawany za koniec właściwego średniowiecza oraz za skokowy progres w zawłaszczaniu Europy południowo-wschodniej i Bliskiego Wschodu przez islam.

Osobne, mniej zbadane pole badawcze, stanowi kultura urbanistyczna miast śródziemnomorskiego wybrzeża afrykańskiego. Należy rozpatrywać je w kontekście: najpierw

¹⁷ AUGUSTYN Św., 2001 (oryg. 401 AD), *Wyznania*, Wyd. Znak, Kraków, *passim*.

¹⁸ Dz.cyt.; por. przyp. 13.

¹⁹ DAVIS Norman, 1998. *Medium. W: Europa. Rozprawa historyka z historią*. Rozdział V. Wydawnictwo Znak, Kraków, s. 367.

Imperium Rzymskiego, potem własnej tożsamości mahometańskiej w średniowieczu, z kolei kolonializmu, a wreszcie współczesnej niepodległości.

Szczególnym zagłębieniem wspaniałych miejsc przyjaznych w miastach wczesnego średniowiecza, stanowi wyżej wspomniana Ziemia Święta. Tutaj, bowiem zogniskowały się i przemieszały wpływy: przede wszystkim Izraela, Grecji hellenistycznej, antycznego Rzymu, katolickiej Europy, Bizancjum, krzyżowców oraz islamu. Do takich wielokulturowych miejsc, obok oczywiście Jerozolimy, należy np. nadmorska Akka [il.13a]. Jest to pysznie zachowane i kultywowane miasto, aktualnie satelita Hajfy, w którym pomimo nieznacznej wielkości niespełna 50. tys. mieszkańców, można odczytać znaczące rejony o dominacji większości wspomnianych nurtów kulturowych. Jest także wiele super-miejsc, w których nakładanie się tych wątków, ich poetyckie przemieszanie, stwarza niezwykle przyjazny klimat emocjonalny i estetyczny.

Ryc. 13a. Akka. Urok nadmorskiego miasta portowego, wynika z nakładania się warstw kulturowych wniesionych kolejno przez żydów, Rzymian, Bizantyńczyków, krzyżowców, mahometan oraz - po 2000 lat - ponownie żydów. Źródło: fot. autor

Fig. 13a. Akko. A charm of a maritime harbor city, is derived by stratification of cultural layers, brought by: jews, Romans, Byzantines, crusaders, muslims, and – after 2000 years – by jews again. Source: photo by the author

Ryc. 13b. Jerozolima. Wzgórze Świątynne. Tarasy pomiędzy meczetami: Al Aksa (z lewej poza kadrem) i Kopuła Skały (w tle). Odpoczywający pielgrzymi: stary mahometanin w zacięciu u stóp cedru i młody żyd z synem. Źródło: fot. autor

Fig. 13b. Jerusalem. The Temple Mount. Terraces between mosques: Al Aksa (in the left behind the photo) and The Dome on The Rock (in the background). Resting pilgrims: an old muslim, and a young jew with a son. Source: photo by the author

Rewelacyjnym z punktu widzenia miejsc przyjaznych w miastach, datowanych na okres wczesnego średniowiecza, jest wkroczenie kultury mahometańskiej i nałożenie jej na wcześniejsze antyczne i chrześcijańskie miejsca. Wybitnym przykładem tego zjawiska i procesu jest przekształcenie Wzgórza Świątynnego w Jerozolimie. W VII wieku, z rejonem tym związana jest fascynująca seria wydarzeń. Pierwszym z nich była śmierć Mahometa i legenda o jego wniebowstąpieniu ze skały na Wzgórze, gdy miasto należało jeszcze do Bizancjum. Po pięciu latach nastąpiło zdobycie miasta przez mahometan.

Od tego czasu Wzgórze już na zawsze pozostało w ich rękach. U schyłku tegoż VII wieku wzniesiono dominujący do dziś meczet Kopuła Skały, a w kilkanaście lat później, już z początkiem VIII wieku, drugi wspaniały meczet Al Aksa. Pomiędzy nimi zbudowano w ciągu wieków, olśniewające, a zarazem relaksowe miejsce w formie zróżnicowanej przestrzeni publicznej, arkadowań, tarasów, fontann i zieleni, służące pielgrzymom i turystom [il.13b]. Znakomicie kontrastuje ono, funkcjonalnie i wizualnie, z dalej położonym, gigantycznym placem zgromadzeń, idealnie płaskim, pozbawionym detali i bezdrzewnym.

W późniejszych wiekach, ale w okresie nadal mieszczącym się w epoce wczesnego średniowiecza, przejmowanie obszarów upadłego Cesarstwa Rzymskiego i słabnącego Ce-

sarstwa Bizantyńskiego przez mahometan, objęło stopniowo wybrzeże Morza Śródziemnego, poprzez krainy północno afrykańskie, aż po Hiszpanię. Jednym z najznakomitszych miast będących wynikiem tych tendencji jest Rabat, stolica Maroka - najbardziej wyrazistego z nowo powstałych państw mahometańskich tego rejonu. Istniejący już od wspomnianego, VII wieku, fundamentalnego w sensie historii wspomnianej ekspansji, początkowo w cieniu pysznego antycznego Salé (dziś jest to zubożała dzielnica sypialniana stołecznej metropolii), w XII wieku został podźwignięty do roli nowej, koranicznej stolicy-symbolu.

Skutkiem tego były rozpoczęte w połowie tegoż wieku wspaniałe inwestycje, stanowiące odmianę i dominantę nad gęstą, malowniczo chaotyczną tkanką zabudowy arabskiej. Najciekawszą z tych inwestycji i mimo monumentalizmu arcy przyjazną, jest główny staromiejski plac królewski, z tzw. Wieżą Hassana [il.14a–15a]. Była ona przewidywana, jako najwyższy podówczas minaret świata, o skali prawie 90 m., wznoszona z pięknego czerwonego piaskowca pustynnego. Jednak z powodu sytuacji politycznej, został on zbudowany tylko do połowy. Również z tych samych przyczyn, gigantyczny meczet, który budowano pośrodku ogromnego placu, na styku z wieżą, wstrzymano w budowie, gdy 200 kamiennych kolumn było już w połowie projektowanej wysokości. Miejsce jest nieregularnie „wymknięte” poszarpanymi resztkami obronnych murów, zakonserwowanymi, jako trwała ruina, odsłaniającymi nieregularne kadry w kierunku otoczenia.

Ryc. 14a. Rabat. Plac Hassana. Kulturowe i prospalczne centrum stolicy. Wspaniałe forum „napowietrzne – zawieszone” ponad miastem, z otwarciem widokowym na śródmieście i na morze. Pozostałość po Meczecie Hassana, intencjonalnie drugim największym w świecie, którego budowę przerwano w r. 1199, a część runęła podczas trzęsienia ziemi w r. 1755. Pozostało 220 kolumn, które organizują przyjazną przestrzeń placową. Źródło: autor

Fig. 14a. Rabat. Hassan Sq. The cultural and sociopetal center of a capital of state. The glorious „hanging – suspended” above a city, with an opened view towards a downtown and a sea. It is a remaining after a Hassan Mosque. It was in intension, a second biggest mosque in a world. There was a stop in building process in 1199, and a part collapsed in 1755. There is still 220 columns; they create a friendly space. Source: photo by the author

Ryc. 14b. Rabat. Wieża Hassana, dominanta „zawieszona” nad Placem Hassana i nad stołeczną metropolią. Zaprojektowano ją, jako 88-metrową, ale budowa stanęła w 1199 r. przy wysokości 44 m. z powodu śmierci inwestora. Był nim kultowy kalif Mansur zwany Mulaj (2 poł. XII w.). Był to drakoński władca, ale wspaniały budowniczy; dzielny wojownik - pogromca Hiszpanii i Portugalii, wyważony polityk, patriotyczny twórca potęgi niezależnego Maroka. Źródło: fot. autor

Fig. 14b. Rabat. Hassan Tower, a dominant „suspended above” The Hassan Sq. and above a metropolitan capital. It was planned as 88 mtr. high. Process stopped in 1199 because of a death of a patron. He was a famous caliph Mansur aka Mulaj (second half of XII C.). He was draconian monarch, but a great builder; a brave warrior, winner against Spain and Portugal, balanced statesman, creator of independent Morocco. Source: photo by the author

W ten sposób dzięki niezwykłemu obrotowi spraw, pozostało niezmienione od przełomu XII i XIII wieku, niebywale malownicze miejsce. Ma ono atmosferę z pogranicza monumentu i ogrodu archeologicznego, na płaskowyżu górującym nad miastem i morzem. Aktualnie jest dodatkowo wzbogacone zrealizowanym pod koniec XX wieku mauzoleum królewskim. Jest ono zlokalizowane dyskretnie, ale znacząco na obrzeżu założenia urba-

nistycznego, bez uszczerbku dla jego wartości historycznej, estetycznej i krajobrazowej. Jego taras wejściowo wyjściowy stanowi jednocześnie idealny punkt widokowy na plac, miasto i morze. Wzorzec tego niezwykle w swej genezie i zarazem niezwykle w swym pięknie placu, dał impuls do tworzenia w innych miastach Maroka, również pięknych i jednocześnie przyjaznych, centralnych placów życia zbiorowego, np. w nieodległym, przepięknym Meknes [il.15b], pomiędzy ekspresyjną linią murów obronnych, a wielką dekoracyjną i odświeżającą sadzawką.

Wysoka kultura miejska średniowiecza, w pierwszych wiekach obejmuje dawne obszary Imperium Rzymskiego, ochrzczonego i przekształconego w katolicką Europę. Tak zrodzona kultura łaćnińska, a w jej łonie sztuka budowy miast, stopniowo wnika także w krainy europejskie niezajęte wcześniej przez Rzymian. Zostały one poddane chrystianizacji, i urbanizacji. W kontrowersyjnej wersji autorów niemieckich była to „kolonizacja Wschodniej Europy”, np. Polski²⁰. W ten sposób, m.in. na kanwie *castrum romanum*, wykształcił się idiom tzw. miasta europejskiego, stanowiący umowne pojęcie aż do chwili obecnej [Leo Krier – rewaloryzatorska idea „odnowy miasta europejskiego”].

Ryc. 15a. Rabat. Plac i Wieża Hassana. Widok od strony nowoczesnego (1970), nieciekawego mauzoleum królów marokańskich, w kierunku północnym, tj. w stronę śródmieścia i morza. Atmosfera miejsca pozwala na harmonijną koegzystencję: odpoczywających mieszkańców miasta, islamskich pątników i zagranicznych turystów. Zespół kwalifikuje się, jako światowej klasy super przyjazna i piękna przestrzeń publiczna. Źródło: fot. autor

Fig. 15a. Rabat. The Square and The Tower of Hassan, observed from a southern side. The atmosphere of a place I friendly in order of a peaceful coexistence of: relaxing dwellers of a city, islamic pilgrims, and foreign tourists. The ensemble can be qualified as a world class super human and beautiful public space. Source: photo by the author

Ryc. 15b. Meknes. Przykład przyjaznego Placu Hassana w Rabacie, stał się wzorcem dla współczesnej przebudowy ceremonialnego Rynku w Meknes. Jego konkretnymi dwiema ścianami są zakonserwowane ruiny pozostałe po pysznych murach obronnych miasta. Ich skarpy zostały podbudowane bujną zielenią krzewów, trawników i kwiatów. Relaksacyjny środek wypełnia wielka sadzawka i oleniające kwartały palmowe. Źródło: fot. autor

Fig. 15b. Meknes. The good pattern of The Hassan Sq. in Rabat, is an inspiration for contemporary gentrification of a central square in nearby, beautiful city Meknes. The two „walls” of a square are limited by ancient, picturesque, partly ruined city walls. The center is decorated with a large pond and reach, beautiful green elements. Source: photo by the author

Rzymska krata urbanistyczna i obwarowania obronne obozu wojskowego, zostały zasy-milowane i przeobrażone w średniowieczne schematy praw lokacyjnych, pozwalających na realizację znacznie bardziej malownicze niż legionowe pierwowzory. O ile w *castrum romanum* trudno wyobrazić sobie miejsca przyjazne, bo rekonstrukcje przypominają raczej obozy koncentracyjne, to miasta średniowieczne obfitują w miejsca przyjazne, jak być może żadne inne w historii. Ich siatka urbanistyczna dała pożądaną geometryczną kanwę, na której jak w gobelinie pojawiła się wielość nieznana w *castrum*, a przypominającą raczej Hipodamejską siatkę akcentowaną za pomocą wypukłych budynków i wklęsłych placów.

²⁰ BERNOULLI Hans, 1991, Eine erste Lösung großen Stils, die mittelalterliche Kolonialstadt. W: Die Stadt und ihr Boden. Wyd. Birkhäuser, Basel-Berlin-Boston, s. 22-42.

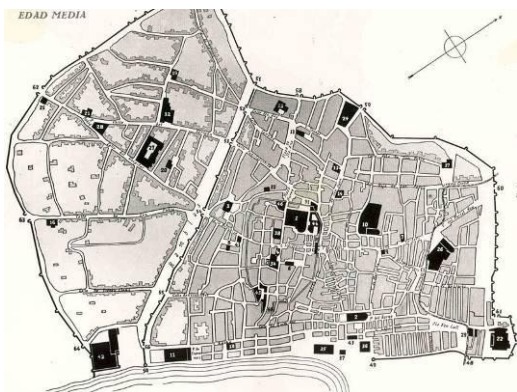
Ryc. 16a. Kraków. Rynek Główny. Średniowieczny plan lokacyjny, gotyckie, renesansowe i eklektyczne wypełnienie, nowoczesne interwencje, wciąż zmieniające się wydarzenia, tworzą „być może najlepsze miejsce na świecie” [Fred Kent, PPS]. Widoczna czasowa ekspozycja rzeźb Igora Mitoraja, „jakby na rzymskim forum”. Źródło: fot. Agata Zachariasz

Fig. 16a. Kraków. Market Sq. The medieval, location city plan, then gothic, renaissance and eclectic fulfilling with houses, modern interventions, and permanently changing events – create „maybe the best place in the World” [Fred Kent, PPS]. Visible temporary the exhibition of sculptures by Igor Mitoraj “as in Roman forum”. Source: photo by Agata Zachariasz

Ryc. 16b. Barcelona. Plac Katalonii. Światowej renowy aleja Rambla, utworzona w miejscu osuszonej fosi rzecznej. Jest rozpięta pomiędzy Placem Katalonii (na fotografii), a Kolumną Kolumba i widokiem na morze. Oprócz dwóch skrajnych placów, jest pasmowym „salonem wielkomiejskim”. Źródło: www.upf.edu. Portal edukacyjny ogólnodostępny w zakresie reprodukcji

Fig. 16b. Barcelona. Catalunya Sq. The world renowned Rambla avenue; created after drying a moat - river. It is stretched between hereby square, and a Columbus Column, with a view to the sea. The whole avenue except two ending squares is one ribbon city living room. Source: www.upf.edu. Free portal

Ryc. 17a. Barcelona. Stare Miasto. Wewnętrzne pasmo Rambla, oddziela najstarsze miasto antyczne/wczesno średniowieczne (po prawej), od nowszego miasta późno średniowiecznego (z lewej). Była to najpierw fosa obronna, potem wewnętrzna rzeka, wreszcie osuszona aleja. Źródło: www.upf.edu. Portal edukacyjny ogólnodostępny w zakresie reprodukcji

Fig. 17a. Barcelona. Old City. The inner belt of Rambla divides two parts: an oldest in east, and a late medieval in west. Rambla at first was a border in west, then the inner river, finally dried, and turned into avenue. Source: www.upf.edu. Free portal

Ryc. 17b. Barcelona. Rambla. Widok z nad portu, od strony południowej. U dołu pośrodku widoczna część szczytowa Kolumny Kolumba. Światowej sławy główna promenada stolicy Katalonii, jest miękko kształtna; odmienna niż inne – prostolinijne – najsłynniejsze aleje metropolitalne. Źródło: www.upf.edu. Portal edukacyjny ogólnodostępny w zakresie reprodukcji

Fig. 17b. Barcelona. Rambla. The view from south, from above. In foreground visible the Columbus Column. Rambla is not straight line as famous foreign avenues, but softly shaped, following a natural river trace. Source: www.upf.edu. Free portal

Do najznakomitszych w tej mierze osiągnięć w skali światowej należy lokacyjny Kraków (poł. XIII w.), zbudowany na idealnym kwadratowym module liczącym 100x100 metrów, z Rynkiem o podwójnym module 200x200 m [il.16a]. Przymyślnymi autorami byli trzej zasadzcy śląscy o niemieckich nazwiskach, zarazem pierwsi burmistrzowie polskiej stolicy. Inwestorem był formalnie krakowski książę piastowski Bolesław zwany Wstydlwym. Owa cecha dotyczyła nie tylko zagadnień intymnych, ale także nieśmiałości w rządzeniu, w którym dominowała matka władcy, księżna Grzymiśława i jego „biało - małżeńska”

żona księżna Kunegunda. Później była już znana, jako święta Kinga, obecna patronka samorządu terytorialnego, właśnie z powodu owych historycznych zasług dla lokacji Krakowa.

Średniowieczna siatka jest ponadczasowa, ponieważ pozwala na wprowadzanie śmiałych odstępstw i mutacji o charakterze malowniczości, niespodzianki i przytulności. Brak takiej porządkującej kanwy w miastach o planie nieregularnym, w razie chęci urozmaicenia, bardziej może powodować dezorientację i chaos, a przez to mniejszą możliwość dobrej adaptacji dla nowych funkcji. Natomiast fenomenalną przestrzenią przyjazną z okresu genetycznie średniowiecznego w wydaniu nieregularnym jest Rambla w Barcelonie [il.16b–18b]. W okresie wczesno średniowiecznym była fosą na zewnątrz murów. Po powiększeniu gotyckiego miasta stała się rzeką wewnętrzną. Wreszcie, w okresie nowożytnym, po osuszeniu stała się centralną, wspianą aleją katalońskiej metropolii. Jest rozpięta pomiędzy Placem Katalonii, a kolumną Kolumba z widokiem na port i morze, wypełniona „rzeką” nastrojowych drzew.

6 RENESANS

Na tle stosunkowo mało wyrazistej, przeważnie wtórnej filozofii tej epoki z dziedziny traktującej nt. dobra i piękna, na szczególne wyróżnienie w tej dziedzinie, zasługuje genialny i pionierski nie-filozof, ale myśliciel, ideolog i poeta Dante Alighieri (XIII-XIV w.). Wśród interesujących z punktu widzenia niniejszej pracy mistrzów filozofii późnorenansowej, na największą uwagę zasługuje Giordano Bruno (XVI w.), a z okresu filozofii renesansu/baroku – Sir Francis Bacon (XVI/XVII w.). Materią i przesłaniem ówczesnej myśli filozoficznej jest powrót do nauk Platona i Arystotelesa, jednak bardziej w racjonalistycznych, a nie idealistycznych aspektach, jak to było w średniowieczu. W przypadku Dantego, daje się zauważyć zwrócenie się także do Rzymian. Rzymski poeta Wergiliusz – staje się u Dantego przewodnikiem w Boskiej Komедii.

Ryc. 18a. Barcelona. Rambla. Stanowi immanentną promenadę przyjemnościową, a zarazem jest kręgosłupem ruchu pieszego w zabytkowym centrum, z licznymi odnogami poprzecznymi prowadzącymi w kierunku innych przyjaznych miejsc. Źródło: www.upf.edu. Portal edukacyjny ogólnodostępny w zakresie reprodukcji

Fig. 18a. Barcelona. Rambla. It is an integral central corso – promenade of the city; but also is a friendly urban backbone, with numerous perpendicular secondary streets, leading to city's historical and modern attractions. Source: www.upf.edu Free portal

Ryc. 18b. Barcelona. Aleja Olimpijska. Przykład Ramblii okazał się inspirujący dla zaprojektowania nowej arterii spacerowej. Prowadzi ona również w kierunku północ-południe, z kulminacją nad morzem. Inwestycja powstała w ramach rewaloryzacji i gentryfikacji wschodniej części stolicy Katalonii, z okazji Olimpiady. Źródło: fot. autor

Fig. 18b. Barcelona. Olympic Ave. The example of Rambla was fruitful inspiration for designers of a New avenue, also oriented N-S, towards the seashore. It was a result of the Barcelona east side gentrification, before the Olympics. Source: photo by the author

Wśród dziedzictwa łacińskiego, korzystano przede wszystkim z dzieł Cyserona, a na polu architektury czerpano z dziesięcioksięgu Witruwiusza – odkrytego wówczas w klasztorze

na Monte Cassino. Z dorobku średniowiecza wybierano przede wszystkim stosowne fragmenty z pism wyżej wspomnianych głównych tytanów myśli katolickiej – św. Augustyna i św. Tomasza. Natomiast w rewolucji światopoglądowej renesansu, dominantą ideową jest oczywiście humanizm, często antropocentryczny i świecki, a śladowo antyklerykalny (vide Piekło w w.w. Boskiej Komedii) oraz pochwała życia „doczesnego”. Rozwinęła się także, ważna, zaniedbywana w deistycznym średniowieczu – filozofia przyrody.

Kapitałne, a stosunkowo mało znane powszechnie, są ostatnio opublikowane²¹, fenomenalnie ważne poglądy Leonarda, odsunięte w literaturze i w mediach na dalszy plan, w porównaniu z rozpowszechnieniem jego dokonań, jako wynalazcy, badacza i artysty. Otóż na 250 lat przed Kantem (vide dalej), wskazał on konieczność oddzielenia wiary od nauki. Uzasadnił, iż nie należy mieszać nie-doświadczalnych, poza-ziemskich przekonań, z badaniami świata materialnego, z twórczością i budowaniem. Te poglądy nie uniemożliwiły mu jednoczesnego malowania obrazów należących do najwyższych wzlotów sztuki religijnej (Św. Jan, Madonny)²². Dla swego bezpieczeństwa przed sankcjami kościelnymi, w zasadzie szyfrował swoje notatki nt. wymienionych liberalnych poglądów.

Rozjaśnianie „mroków średniowiecza” przez twórców renesansowych – zostaje, oprócz narracji tekstowej, wyrażone spektakularnie poprzez sztuki wizualne: malarstwo, rysunek, rzeźbę i architekturę. Dzięki odkryciu perspektywy i rozkochaniu w geometrycznym konstruowaniu bytów przestrzennych, dokonano fundamentalnego zwrotu w kierunku kształtowania miasta. Odtąd miasto pojmowane jest jako dzieło artystyczne, środowisko hedonizmu. Odbywa się to również na polu świeckiej, pysznej kreacji w zakresie sztuki ogrodowej, która w średniowieczu była dość ograniczana, przede wszystkim wyrażała się wytyczaniem wirydarzy klasztornych.

Zagadnienie przyjaznych miejsc w miastach epoki renesansu ma bardzo ciekawy, ambivalentny charakter. Po pierwsze - miasta znane, jako tak zwane perły renesansu (Siena, Florencja, Mediolan; ponownie Kraków tym razem jako perła renesansu w okresie najwyższego wzlotu swej stołecznej prosperity w historii, Kazimierz Dolny, Sandomierz) najczęściej rozwinęły się z ośrodków co najmniej średniowiecznych, a w rejonie Imperium Romanum także antycznych. Na to chwalebne dziedzictwo, w renesansie nałożono w wybranych miejscach nowy *décor* (sensu stricte, np. fasady, pomniki, fontanny) przeobrażający perspektywy, podczas gdy główne zręby układu urbanistycznego były już zastanym podłożem wcześniejszym (sensu largo), ukazującym tradycyjne, miejscami unowocześnione sylwety i panoramy.

Wcieleniem przyjaznego miasta jest wielo-epokowa Siena - miasto o znamienitych prahistorycznych korzeniach etruskich od co najmniej 6 wieku pne.; a od 70 AD ważne antyczne miasto rzymskie Siena Julia cesarza Augusta. W dzisiejszej Sienie od pierwszego wejrzenia „dech zapiera” fenomenalna panorama oraz komórkowa tkanka domów na pochyłościach, z podobnymi ceramicznymi dachami. W przybliżeniu: urzeka tkanka nastrojowych, niezwykle wąskich uliczek, „wciętych” pomiędzy wysokie domy. Całe to widzialne piękno Sieny jako całości – stanowi dziedzictwo średniowiecza [il.19a,19b]. Również kultowy – ekstremalnie prospołeczny i przyjazny - plac Piazza del Campo z ratuszem Palazzo Publico, oraz plac z Katedrą, są oryginalnym wcieleniem klimatu wieków średnich. Jednak następujące po nich Odrodzenie, także wniosło w jej zabudowę ważne elementy dające poczucie przestrzeni przyjaznej. W renesansie na osi placu naprzeciw ratusza zbudowano Fontannę Szczęścia - *Fonte Gaia*. Jej minimalistyczny kształt prostokąta i śnieżnobiały marmur, niezwykle silnie i urzekająco kontrastują z wszechwładną wokół kolorystyką i malowniczą tkanką średniowiecznej architektury ceglanej - tworząc niezwykłą, mikroskalową kulminację [il.20a]. Drugim kultowym reliktem renesansu, wtopionym w średniowieczny kontekst Sieneński jest imponująca, zakonserwowana wielkoska-

²¹ TRAINER Chad, 2013, *Finding a Philosophy in Leonardo*. Philosophy Now - a bimonthly magazine of ideas. Zeszyt 1 Jan./Feb. Wyd. Rick Lewis Editor. Londyn, s.40-44.

²² BIAŁOSTOCKI Jan, 2009, *O Leonardo – czemu się tak trudzisz*. W: *O dawnej sztuce, jej teorii i historii*, Wydawnictwo Słowo Obraz Terytoria, Gdańsk, s. 170-184.

lowa ruina niedokończonyj rozbudowy średniowiecznej katedry. Posiada ona swoją odrębną, fascynującą historię, dodającą atrakcyjności temu wyjątkowo przyjaznemu miejscu [il.20b].

Z kolei Florencja, słusznie uznawana za najważniejszy ośrodek myśli i sztuki renesansowej, jest w genezie - starożytnym miastem rzymskim, z ważnymi śladami tego pochodzenia w układzie historycznego centrum. Jej przyjazny charakter wiąże się również ze znaczną ilością tkanki średniowiecznej, łącznie z pierwotną katedrą Il Duomo, której renesansowa przebudowa stworzyła arcydzieło architektury i krajobrazu miejskiego. Dokonano też znaczącej przebudowy fragmentów obiektów średniowiecznych. Do tej kategorii należy jedno z najpiękniejszych miejsc renesansowych – dziedzińcyk w ratuszu Pallazzo Vecchio – Signoria [il.21a]. Na wcześniejszym podłożu stworzono w renesansie szereg istotnych przekształceń urbanistycznych, jak np. kapitalny zespół Uffizi oraz mnóstwo najwyższej klasy obiektów, tworzących fenomenalne przyjazne miejsca. Należy do nich np. Loggia dei Lanzi [il.21b–22a], kopiowana w różnych epokach i w różnych krajach, np. w węzłowym punkcie centrum Monachium, w perspektywie głównej ulicy Ludwigstraße. W ostatnich latach, w ramach charakterystycznej dla współczesnej epoki „hedonizacji” miejsc zabytkowych, na jej stropodachu zorganizowano wspólny taras widokowy i rekreacyjny z kawiarnią [il.22b].

Ryc. 19a. Siena. Impresja na temat panoramy z kulminacją w formie Katedry i sygnalizacja starosławianej tkanki miejskiej. Źródło: akwarela, Oona Leganović

Fig. 19a. Siena. An impression about a city's panorama, including a culmination by the dominant by The Cathedral. Source: watercolor, Oona Leganović

Ryc. 19b. Siena. Impresja na temat szczegółów miasteczka starosławianej zabudowy miejskiej, w kolorze „siena”. Źródło: akwarela, Oona Leganović

Fig. 19b. Siena. An impression about details of a subtle tissue of urban terraced housing; the colour is “siena”. Source: watercolor, Oona Leganović

Z przedstawionych przesłanek wynikają ciekawe wnioski dla procesu przekształceń miast, w ujęciu bardziej ogólnym. Owa ciągłość charakteru miejskości historycznej, pomimo ważnych, okazałych i kontrastujących nowych ingerencji (w następnych stylach, np. pomimo radykalnych przeciwieństw średniowiecza i renesansu w światopoglądzie, kulturze i sztuce), dowodzi siły i trwałości miasta, jako bytu liczonego na tysiąclecia, będącego ponad „doraźnymi” epokami stylowymi mierzonymi, co najwyżej na stulecia. Po drugie jednak, w tym konkretnym przypadku, renesans cechował się eksplodującą siłą innowacji. Odkryto perspektywę - i geometryczną, i powietrzną, pozwalającą na nowy sposób komponowania i wizualizacji. Pojawiła się dzięki temu osiowość i symetria, silniejsze niż kiedykolwiek wcześniej. Nastąpiło świadome komponowanie dominant, kreślenie naukowych perspektyw i mierzenie panoram. Warto porównawczo spojrzeć na przedrenesansowe i późniejsze wyobrażenia miast. Konkretnie, w renesansowym projektowaniu, w odniesieniu do miejsc przyjaznych, zrezygnowano ze średniowiecznej malowniczości i nieregularności, na rzecz zdyscyplinowanej modularności i czysto wykreślonej geometrii.

Kanony estetyczne stały się bardziej eleganckie, a przez to sztywniejsze. Nowatorstwo renesansu to również wizje miast idealnych, silnie zgeometryzowanych, zamkniętych

w sztywnych okowach nowo wynalezionych gwiaździstych systemów bastionów obronnych, w miejsce dawnych baszt. Ambitne plany ukazywały więc miasta gwiaździste właśnie, jak np. Palma Nuova, oderwane radykalnie od tradycji. Takie modele nie sprawdziły się jednak szerzej - w zetknięciu z rzeczywistością. Były bowiem niemiłosiernie sztywne, a odejście od kąta prostego w siatce urbanistycznej powodowało uciążliwości. Za to znacznie większy sukces odniosły takie nowe miasta renesansowe, które łączyły innowacyjne pomysły w kształtowaniu obronnego obrzeża, z tradycyjną tkanką prostokątną, na przykład Zamość oraz wiele innych na Południu i Zachodzie. Ta tkanka jednak, nie była już dłużej dziełem głównie geodetów, a jej piękno z tego powodu często przypadkowe (heurystyczne, np. Kraków i in.), ale stanowiła odtąd efekt geometrii (np. we wspomnianym Zamościu), jako zamierzonej, dobrze widocznej kompozycji osiowej, często symetrycznej, niewystępującej z zasady w średniowieczu.

Ryc. 20a. Siena. Plac Del Campo. W średniowiecznej przestrzeni, z prawej strony renesansowa Fontanna Szczęścia - Fonte Gaia. „Minimalistyczny” przykład artystycznej dyskrekcji, aby nie naruszyć przyjaznego genius loci. Źródło: fot. Andrzej Konieczny

Fig. 20a. Siena. Piazza Del Campo. In a medieval cityspace, there is on the right hand side, the Fonte Gaia – Fountain of Joy. The minimalist design is chosen in order not to disturb historical friendly space. Source: photo by Andrzej Konieczny

Ryc. 20b. Siena. Fascynująca tak zwana Nowa Katedra – renesansowe przedsięwzięcie gigantycznej rozbudowy istniejącej katedry średniowiecznej, przerwane w połowie prac. Obiekt jest zaadaptowany na muzeum. Źródło: fot. Andrzej Konieczny

Fig. 20b. Siena. The fascinating so called New Cathedral preserved incomplete edifice. It was a renaissance project of immense enlarging the existing medieval cathedral, but it was stopped because of a black plague. Source: photo by Andrzej Konieczny

Ryc. 21a. Florencja. Ratusz, wł. Signoria; inaczej Palazzo Vecchio, pol. Stary Pałac. W średniowiecznym, ciężkim, obronnym gmachu – fenomenalny renesansowy dziedziniec, symbol miejsca przyjaznego, o rozgłosie światowym. Źródło: fot. Gábor Kurucz

Fig. 21a. Florence. Cityhall - La Signoria or Palazzo Vecchio – The Old Palace. Inside of a heavy, medieval, grey defensive edifice – the friendly, colorful renaissance court. Source: photo by Gábor Kurucz

Ryc. 21b. Florencja. Loggia dei Lanci, czyli Loggia Landsknechtów (dawna siedziba gwardii rodziny Medici). Wzniesiony około roku 1380, na pograniczu stylu włoskiego średniowiecza i renesansu. Zaadaptowany na galerię rzeźby. Źródło: fot. Gard Karlsen

Fig. 21b. Florence. Loggia dei Lanci. Former headquarters of Medici family guards. Built between medieval and renaissance period / style. Turned into public open gallery. Source: photo by Gard Karlsen

Ryc. 22a. Florencja. Loggia dei Lanci. Znakomite położenie - narożnikowe między Placem Signorii a placem-uliczką Uffizi, oraz otwarta, starasowana struktura (pół-)wnętrza, czynią obiekt ekstremalnie przyjaznym i popularnym. Źródło: fot. Gábor Kurucz

Fig. 22a. Florence. Loggia dei Lanci. The perfect friendly public place in between of Signoria Sq. and The Uffizzi street. Source: photo by Gábor Kurucz

Ryc. 22b. Florencja. Loggia dei Lanci. Taras, z którego pozdrawiali ludność i wojska księżęta Medici i ich następcy, w czasach, gdy obiekt był siedzibą władzy, obecnie został zaadaptowany na punkt widokowy i kawiarnię przy galerii sztuki. Źródło: fot. Gard Karlsen

Fig. 22b. Florence. Loggia dei Lanci. The roof terrace used once for Medicis' speeches, turned into a coffee shop above a gallery. Source: photo by Gard Karlsen

W kategoriach zainteresowań i kryteriów niniejszej pracy, można więc zarysować twierdzenie, że w renesansowych, nowotworzonych miastach, hybrydowy układ tj. gwiaździsta postać obrysu, a prostokątna siatka wewnętrzna, jest szczególnie cenny z punktu widzenia „miejsc przyjaznych”. Gwiaździstość militarnych form daje widzowi emocje swoście ekspresyjne. Natomiast prostokreślna przestrzeń wewnątrz murów, jakkolwiek z zasady nieco sztywniejsza, osiowa i symetryczna w porównaniu z tkaną średniowieczną, daje ład, ale też możliwość kombinacji układów szczegółowych o „ludzkiej”, przyjaznej skali i formie.

7 BAROK

Styl barokowy do czasu wydania przez Heinricha Wölfflina w roku 1888 epokowego dzieła „Renesans i barok”²³, uważany był za schyłkowy, zdeformowany w wieku XVII styl renesansowy. Etymologicznie – słowo „barroco” w językach iberyjskich określa zdeformowaną perłę. Do czasowej Wölfflinowskiej interwencji, na nic zdały się widome przez 300 lat dowody całkowitej odmienności uwarunkowań w tych dwóch epokach i zupełnego przeciwieństwa w podejściu estetycznym u twórców tych dwóch, kolejnych stylów, odpowiadających na te sprzeczne uwarunkowania. A także, dziś może się wydawać dziwnym, że nie doceniono niezależnego geniuszu barokowych twórców.

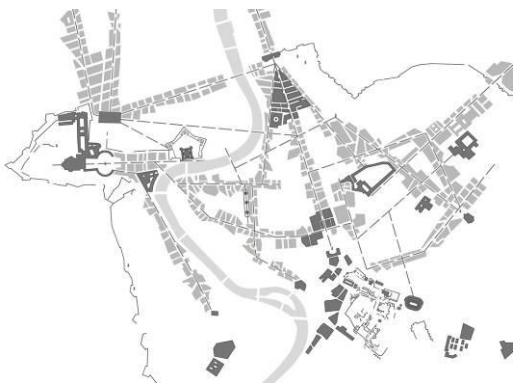
Barok, jako sposób przebudowywania i wyposażenia miast, a w wielu przypadkach wręcz wykreowania dużych ich obszarów, cechują w porównaniu z renesansem zdumiewająco przeciwstawne wzajemnie: z jednej strony przyczyny ideowe, a z drugiej strony skutki przestrzenne. Przyczyna ideowa, to oczywiście spór na linii: reformacja *versus* kontrreformacja, czyli walka papieżstwa z protestantyzmem i z ideami renesansowymi. Kontrreformacja została wprowadzona przez Sobór w Trydencie, w połowie XVI w.

Była kontynuowana w toku postępowania posoborowego, z drastycznym zaostreniem opresyjności w postaci inkwizycji. Ofiarami padli m.in. wspomniani niezależni myśliciele: Galileusz i Giordano Bruno. Jest wciąż poruszające, jak mogło dojść do sytuacji, gdy dwaj inni uczeni: Kartezjusz i Pascal, najznakomitsi myśliciele epoki, najaktywniejsi około połowy w. XVII, należący do panteonu filozofów wszechczasów, głęboko wierzący katoli-

²³ WÖLFFLIN Heinrich, *Renaissance et baroque*, 1967, Le Livre de Poche. Paris, *passim*.

cy, wspaniali uczciwi ludzie, byli zmuszeni ukrywać przed inkwizycją swoje najważniejsze traktaty.

Genialny papież Sykstus V, którego pontyfikat trwał zaledwie 5 lat u schyłku w. XVI, uznał, że metodą nowej ewangelizacji, lepszą niż przemoc, będzie wielka, nowa, powszechna, wizualna sztuka kształtowania miast, architektura, rzeźba, malarstwo, a także muzyka. Jego historia osobistego zapoznawania się z Rzymem, jako miastem zaniedbanym i mrocznym, a następnie podejmowane kolejne drastyczne, ale konstruktywne decyzje uporządkowania i przebudowy, należą do najciekawszych kart z dziedziny kreowania miast.

Ryc. 23a. Rzym. Barokowa przebudowa dzięki inwencji genialnego papieża Sykstusa V. Źródło: Na podstawie materiałów Aleksandra Böhma, opr. autor. Rys. Dariusz Kronowski, Miłosz Zieliński - Studio AS.

Fig. 23a. Rome. The city renewal in baroque style, following the idea given by the pope Sixtus the V-th. Source: on the background on Aleksander Böhm's archives, elab. by the author. Graphics: Dariusz Kronowski, Miłosz Zieliński - Studio AS.

Ryc. 23b. Rzym. Piazza Venezia. Rzym nowożytny, jako jedność i zarazem kontrapunkt wobec Rzymu antycznego, stwarza jedyne w świecie tak ujmujące zestawienie przyjaznych miejsc. Źródło: fot. autor

Fig. 23b. Rome. Piazza Venezia. XVI-XIX C. Rome both: as a cultural unit, but also as a contradiction against the antique city, offers - the only one in the world, so strong creative contrasts of friendly places. Source: photo by the author

Ryc. 24a. Rzym. Fontanna di Trevi na tle Pałacu Poli. Stopniowanie: architektury, rzeźby i wody, przy wąziutkiej przestrzeni wolnej dla ludzi, stwarza super przyjazne i oryginalne miejsce publiczne, o intensywności niespotykanej gdzie indziej. Źródło: fot. autor

Fig. 24a. Rome. The Trevi Fountain and The Poli Palace. Graduation of: Architecture, detail, sculpture and water – and a very narrow place for people, evokes friendly and extraordinary – sociopetal relationships, nowhere more existing. Source: photo by the author

Ryc. 24b. Rzym. Fontanna di Trevi na tle Pałacu Poli. Rozwiczrzona nad-ekspresja form spowodowała: 1. w architekturze - przesilenie idei baroku w stronę klasycyzmu, 2. w sztuce ogrodowej - odejście od sztywnej geometrii w stronę form naturalnych. Źródło: fot. autor

Fig. 24b. Rome. The Trevi Fountain and The Poli Palace. The super-expressive aesthetics caused: 1. In architecture - fulfilling baroque emotionalism, and turning into classicism, 2. In garden design – turning from stiff geometry into free line nature. Source: photo by the author

Na odgruzowanych obszarach Rzymu: antycznego, potem zniszczonego przez barbarzyńców i podupadłego z winy późniejszego zaniechania, wytyczona zostaje nowa, fe-

nomenalna stolica chrześcijańskiego świata, w formie gigantycznych osi alej, akcentowanych dominantami [il.23a]. Poprzez pierwszą połowę w. XVII, intensywnie wypełnia się i uatrakcyjnia owa tkanka urbanistyczna, m.in. dzięki kilku wspaniałym placom, wielce przyjaznym, jako miejsca społeczne, pomimo monumentalizmu [il.23b]. W tej sieci powstaje w pierwszym ćwierćwieczu XVII w., nowa Bazylika św. Piotra. W drugiej połowie owego stulecia ukończony zostaje Pl. Św. Piotra.

Pod koniec tegoż wieku staje nowatorski, jezuicki, modelowy kościół Il Gesu (pol. „Jezusowi”) – wzorzec dla całego katolickiego świata. Jest wspomnianym wyżej paradoksem, że idea powrotu - od renesansowego rozpasania do surowej, ale opartej na skromności wiary Chrystusowej - została ujęta w niespotykany w całej historii bombastyczny wystrój. Od połowy w. XVII do połowy XVIII, barok osiąga apogeum i przesilenie. Po pożarze Londynu w r. 1666 barokowy Rzym stanowi wzorzec dla projektów odbudowy (niezrealizowanych; autorami byli John Evelyn i Christopher Wren)²⁴. Staje się natomiast wzorcem dla Wielkiego Paryża Ludwików i ich kolejnych następców.

Ryc. 25a. Stowe. Neo-classicism in architecture of Enlightenment, received a friendly counterpoint in the “neo-natural” garden & parks design, in so called English style. Source: photo by Anna Palej

Ryc. 25b. Paris. *Madelaine*. The solemn architecture of *empire* style, found here during last years, a friendly counterpoint in garden surrounding, and in new sculpture exhibitions. Source: photo by Dariusz Kronowski

Imponującego rozmachu nabiera rzymski barok miejski, świecki, możnowładczy, a także w sferze publicznej, realizowany często na postawie konkursów. Tak na przykład powstają w pierwszej ćwierci XVIII wieku słynne Schody Hiszpańskie – idealne miejsce przyjazne. W połowie tegoż wieku ukończona zostaje Fontanna di Trevi [il.24a], początkowo szkicowana, równo sto lat wcześniej, przez Berniniego. Stanowi ona architektoniczno - rzeźbiarski paroksyzm – pysznego, wyrafinowanego, „rozszałatego” baroku [il.24b]. Dał on impulsy do dwóch istotnych nurtów następujących. Po pierwsze - do schyłkowego rokoka (od fr. *rocailler* – muszlowy), które następnie obróci się o 180° w oświeceniowy klasycyzm. Po drugie - zainspiruje angielskich ogrodników do odrzucenia sztywnej geometrii włosko-francuskiej²⁵ w parkach angielskich, na rzecz kompozycji swobodnych, wzorowanych na przyrodzie, ale również zbieżnych z narodzinami architektury neoklasycystycznej/klasycystycznej epoki Oświecenia [il.25a].

²⁴ ACKROYD Peter, 2011, *Londyn. Biografia*. Zysk i S-ka Wydawnictwo s.j. Poznań, s. 233-263.

²⁵ BOXSEL Matthijs van, 2004, *Niedorzeczność ogrodu francuskiego*, w: *Encyklopedia głupoty*. Wydawnictwo W.A.B., Warszawa, s. 71-78.

8 OŚWIECENIE

Immanuel Kant (poł. XVIII w.), często określany jako największy filozof wszechczasów, w dwa i pół wieku po Leonardzie (por. rozdział o renesansie), w swojej epokowej rozprawie „Czym jest Oświecenie” (*Was ist Erklärung*, 1784²⁶, pięć lat przed zburzeniem Bastylki) ogłosił, że człowiek oświecony, nie jest już dzieckiem prowadzonym za rękę, ale powinien poruszać się samodzielnie („wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy”). Przy tym upomniał się o oddzielenie wiedzy od wiary, o wyzwolenie obiektywnej myśli od wpływów imaginacji („*Sapere aude*”). Nie kwestionował bynajmniej sensu i wartości wiary i religijności, którym sam hołdował.

Mimo to ściągnął gromy krytyki, a nawet potępienia, ze strony „barokowych” kontrreformatorów. Takie głosy znalazły się m.in. w edykcie Fryderyka II, z 1788 roku i w pamflocie sygnowanym przez przedstawiciela polskich jezuitów, opublikowanym w Krakowie jeszcze za życia Kanta²⁷. W uszczegółowieniu wyżej wspomnianych poglądów, Kant, jako pionier oświeceniowego racjonalizmu ogłosił, że przeżycie piękna (wzruszenie, wzniosłość, iluminacja – *Rührung*), nie jest zesłane „z góry”, ale jest pozytywnym odbiorem rzeczywistego świata²⁸. Było to podówczas wyrazem dość radykalnego odejścia elit od doktrynalnej wiary religijnej na rzecz scjentyzmu lub ateizmu.

Ryc. 26a. Manhattan. Poczta Główna, 1910. Ponadczasowa klasycyzacja w kształtowaniu miejsc ma w założeniu przede wszystkim powagę i prestiż, zaś przyjazność miejsca może się wyrażać poprzez symbolizowane wobec użytkownika i widza poczucie bezpieczeństwa i zaszczytu. Źródło: autor

Fig. 26a. Manhattan. The main Post Office, 1910. Evergreen classical architecture is first of all serious and prestigious, but a friendly character may be given by feeling of safety and/or honor of being there. Source: photo by the author

Ryc. 26b. Manhattan. Poczta Główna, 1910, Ósma Aleja. Podesty oraz pompatyczne i ceremonialne schody ponad ludzką miarę, zwrócone *vis-a-vis* w kierunku słynnej hali widowiskowej Madison Square Garden (poza kadrem, z lewej strony) tworzą miejsce nie tyle przyjazne ile bezpieczne. Źródło: fot. autor

Fig. 26b. Manhattan. The main Post Office, 1910. The Eight Ave. Platforms and pompous stairs, above human scale, are facing the Madison Square Garden Hall. The place here, is rather safe than friendly. Source: photo by the author

W historii politycznej, Oświecenie objawiło się zmierzchem starożytnych monarchii, działalnością Encyklopedystów i publikacją ich Encyklopedii, Rewolucją Francuską i nowatorstwem Napoleona. Z jego osobą i epoką związany jest neo-klasycystyczny styl *empire*, czyli cesarski, a więc już kojarzący się ze „zdradą” rewolucyjnych ideałów przez Napoleona i wprowadzeniem przez niego władzy cesarskiej. Ta racjonalizacja podglądów – ewolucja od barokowej egzaltacji w kierunku oświeceniowej równowagi, odzwierciedliła

²⁶ KANT Immanuel, 2004, *Co to jest Oświecenie?* Nowe tłumaczenie: Adam Landman, Gazeta Wyborcza Świąteczna „200. Rocznica śmierci Immanuela Kanta”. Wyd. Agora, Warszawa, s. 22.

²⁷ <http://www.rozmawiamy.jezuici.pl/rozmawiamy>. Odczytano 2013_02_15.

²⁸ KANT Immanuel, 1986, *Analityka piękna. Analityka wzniosłości*. W: *Krytyka władzy sądenia*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 61-307.

się m.in. w swoistym chłodzie emocjonalnym urbanistyki i architektury. (Neo-) klasycystyczne kształtowanie przestrzeni miejskiej ma na celu w mniejszym lub w żadnym stopniu kreację miejsc przyjaznych człowiekowi, ale przede wszystkim przestrzeni monumentalnych, rytmicznych, modularnych, sztywnych i symetrycznych, „bez zaskoczenia, bez niespodzianki”.

Skala i forma przemawiają bardziej do funkcji masowej, niż do percepcji i przeżyć poszczególnej osoby, ludzkiej jednostki. Są raczej oficjalne niż kameralne; „socjologiczne, a nie psychologiczne”. Miejsca i obiekty służą prestiżowi i funkcji państwowej, rządziej kościelnej („Madeleine” [il.25b]), a bardzo często prywatnej, także tej, która powstała pod wpływem rewolucji przemysłowej. Natomiast miejsca klasycystyczne prawdziwie przyjazne, można spotkać, we wspomnianych pod koniec poprzedniego rozdziału – parkach angielskich i w parkach na nich wzorowanych, na całym świecie. Jest sprawą wysoce interesującą, że – i jak – oświeceniowa ewolucja od estetyki baroku do estetyki klasycyzmu, przebiegła w sztuce parkowej odwrotnie niż w sztukach budowlanych i plastycznych.

Architektura od barokowej: irracjonalistycznej, rzeźbiarskiej, nieregularnej, z założenia zaskakującej i efektownej, przeewoluowała do klasycystycznej: racjonalnej i estetycznie „pewnej”. Natomiast parki / ogrody – w miejsce barokowych francuskich, geometrycznych, krytykowanych za wtórność wobec wcześniejszych i za monotonię²⁹ – uzyskały rewolucyjnie odkrywczy kontrapunkt w formie wzorowanych na przyrodzie parków organicznych, miętko-kształtnych, zaciekawiających, zaskakujących i zróżnicowanych w sposób naśladowujący piękno natury. Stąd już krok do XIX-wiecznego romantyzmu (*vide*, rozdział następny)

Ryc. 27a. Manhattan. Central Park. We wszelkich istotnych kryteriach ilościowych i jakościowych, unosi się ponad normalną miarę pozytywnych wartości przestrzeni przyjaznej w mieście. Źródło: fot. autor

Fig. 27a. Manhattan. Central Park. This place, in all the important criteria, concerning both: quantity and quality, is above normal measure of positive values of friendly city space. Source: photo by the author

Ryc. 27b. Manhattan. Central Park. Skały symbolizują bezpieczne fundamentowanie stolicy świata. Ślizgawka Donalda Trumpa, ukazuje rolę darczyńców, obok zasług społeczności i jej samorządu. Źródło: fot. autor

Fig. 27b. Manhattan. Central Park. The rocks symbolize safe foundations of the capital of the world. The Donald Trump's skating ring, shows the role of sponsors, beside municipality. Source: photo by the author

Wewnątrz tych parków, „świętynna”, neoklasycyzm, biała architektura stanowi na zielonym tle i w odbiciach wodnych, kapitalny, konstruktywny i harmoniczny kontrast. Klasycyzm, mający korzenie w kulturze greckiej, rzymskiej i renesansowej, odtąd pozostanie na wieki standardem urbanistyki, architektury oraz „pejzażu semiotycznego” władzy i reprezentacji na całym świecie. Jest pierwowzorem stylu międzynarodowego i globalizacji („dzięki niemu wszędzie czujemy się u siebie”). Tym samym ruguje on swoj-

²⁹ BOXSEL. *Dz.cyt.*, s. 71-78.

skość i regionalizm w opanowywanych przez siebie miejscach. Odtąd metropolitalne miejsca wyróżnione będą promieniować klasycyzmem, także w późniejszych wiekach [il.26a–25b]. Natomiast lokalność, swojskość, regionalizm, nurt wernakularny (w jęz. ang. *vernacular* – „wypowiedziany we własnej mowie”), pozostanie i będzie ewoluować raczej na prowincji.

Pojawia się w tym miejscu okazja do przypomnienia ważnego kulturowego zjawiska, którym jest tak zwana sinusoida, czyli powracające na przemian w kolejnych epokach stylowych, tendencje o preferencji postaw irracjonalnych i postaw racjonalnych. Odkrywcą tej prawidłowości jest wspomniany Heinrich Wölfflin („eony unoszące się i opadające”, za J. K. Lenartowiczem³⁰). Style o tendencjach racjonalnych posiadają takie cechy jak: powściągliwość, prostota, bezpośredniość przekazu, rytm, symetria, harmonijny spokój formy. Można do nich zaliczyć: kolejne wyżej wymienione historyczne klasycyzmy - od antyku poprzez renesans i oświeceniowy neoklasycyzm, a w XX wieku: strukturalny Ruch Nowoczesny, włoski racjonalizm międzywojenny (gł. Giuseppe Terragni), postmodernistyczny neo-racjonalizm („Rats”) oraz minimalizm.

Przeciwnieństwo stanowią style irracjonalistyczne. Ich cechami są: ekspresja, wyrafinowanie, dekadencja, osłabienie i rozpad formy, programowe wywoływanie niepokoju. Są to zwłaszcza: hellenizm, późny gotyk płomienisty, barok i rokoko, eklektyzm, secesja, rzeźbiarski i tzw. organiczny Ruch Nowoczesny, dekonstruktywizm. Identycznie ujętą przemienność – w dziedzinie literatury – przedstawia „sinusoida Juliana Krzyżanowskiego”³¹, czyli: „schemat opisujący, w sposób graficzny i tekstowy, epoki literackie na zasadzie następowania po sobie przeciwieństw, co do sposobu pojmowania świata – z jednej strony skupienie się na rozumie, wiedzy i materii, z drugiej – na uczuciu, wierze i duszy; na przykład barok hołduje podobnym wartościom jak średniowiecze, a odmiennym romantyzm i Młoda Polska”. Pomimo ujęcia stuprocentowo identycznego z Heinrichem Wölfflinem (rysunek sinusoidy), żadne dostępne źródła nie odwołują się do tego ewidentnego naśladownictwa / plagiatu.

9 WIEK DZIEWIĘTNASTY

W pierwszych dekadach XIX wieku, sinusoida kulturowych przemian, wpływająca na humanistyczny aspekt kształtowania miejsc w miastach – pozostaje w racjonalistycznym, „dolnym”, klasycystycznym odchyleniu. Przeczy to obiegowym poglądom, jakoby wiek ten był jednoznacznie tożsamy w romantyzmem - „rozkochanym w przeszłości”, wyrażającym się poprzez „cofnięty” historyzm i eklektyzm. Tak stało się później, po Kongresie Wiedeńskim (1815), potępiającym Rewolucję i reformy Napoleona, przywracającym przedrewolucyjny, konserwatywny charakter rządzenia tyrańskich monarchii „starego reżymu”, fr. *ancienne regime*. W pierwszych dekadach wieku XIX, dominuje nadal klasycyzm.

Ważnymi depozytariuszami klasycyzmu, przenoszącymi ten styl poprzez przełom stuleci, byli: Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) i Fryderyk Schiller (1759-1805), którzy dopiero w późniejszym okresie działalności przyczynili się do rozwoju romantyzmu. Ich wcześniejszy dorobek w dziedzinie poglądów estetycznych nosi nawet nazwę „klasyka Weimarska”. Goethe w tej dziedzinie stworzył znamienne w swym racjonalizmie rozprawę *Der Versuch als Vermittler von Objekt Und Subjekt*; „Doświadczenie jako pośrednik między podmiotem a przedmiotem”³². pasuje się ona pomiędzy oświeceniowością Kanta, a fenomenologią Husserla.³³ Również słynna rozprawa Goethego nt. barw – *Farbenlehre*, miała racjonalistyczne ujęcie i przyczyniła się m.in. do rozwoju problematyki koloru w

³⁰ KOSIŃSKI Wojciech, 2011, *Rationalism – a sloping eon, over-rationalism – a rising eon* (acc. to J.K. Lenartowicz, apres Wölfflin). W: *Mega pionierzy – mega nadzieje, sukcesy i kontrowersje*. pif.ps.pl/pif-13_pdf/A-01_Kosinski.pdf; 50 s. Odczytane 2013_02_15.

³¹ <http://barok-nacia.blog.onet.pl/2009/04/30/sinusoida-epok-literackich/> Odczytano 2013_02_15.

³² GOETHE Johann Wolfgang, 1977, *Refleksje i maksymy*, Czytelnik, Warszawa, s. 6.

³³ HUSSERL Edmund, 2008, *Idea fenomenologii*. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, *passim*.

architekturze, np. poprzez Schinkla. W XIX wieku ten „kolorowy” neoklasycyzm, „pachnący” już romantycznym eklektyzmem, szczególnie ten proweniencji i inspiracji greckiej, jak zwłaszcza u architektów niemieckich – np. Gilly’ego, Klenzgo i Schinkla, stawał się bardziej przyjazny niż ten wcześniejszy anglo - francuski „biały” oświeceniowy i empirowy.

W oświeceniowym, post-kantowskim klimacie myśli Goethego, mieści się idea „estetycznego reżymu w sztuce”, a także jej rola społeczna, swoisty pra - pozytywizm. Goethe sugeruje – powszechne szkolenie i doskonalenie ludności w dziedzinie kultury, porównajmy późniejsze Mickiewiczowskie: „pod strzechy”. Klasycyzm Goethego ujawnił się nawet pod koniec życia, już po dziesięcioleciach uprawiania „ogrodu romantycznego”. Zapytany przez ucznia „Czym jest klasycyzm a czym romantyzm” odpowiedział: „Klasycyzm jest zdrowy, a romantyzm – chory”. W zaprotokołowanej rozmowie z 1829 roku brzmi to następująco: *Klassik sei das Gesunde, die Romantik dagegen das Kranke*. Jest to znane w uproszczonej formie, opublikowanej w „Maksymach”: *Klassisch ist das Gesunde, und romantisch - das Kranke*³⁴.

Ryc. 28a. Manhattan. Central Park. Belweder. Architekt Calvert Vaux dotrzymał kroku genialnemu twórcy Central Parku – Frederickowi Law Olmstedowi, tworząc w Parku uroczą i chwytliwą, eklektyczną i pastiszową „parkitekturę”. Można do niej odnieść, w całkiem pozytywnym znaczeniu, epitet stosowany wobec kiczu: „sztuka szczęścia”. W tych kategoriach Belweder jest arcydziełem. Źródło: fot. autor

Fig. 28a. Manhattan. Central Park. Belvedere. Calvert Vaux, architect - beside the main author of the Park, F. L. Olmsted – created eclectic, friendly “parkitecture”. This kind of sweet pastiche design can be named similar to the kitsch – “the art of happiness”. In this category, the Belvedere is a masterpiece. Source: photo by the author

Ryc. 28b. Manhattan. Central Park. Conservatory Garden z Fontanną Nimf. Art Nouveau (Secesja, Jugend Stil) miała wręcz zakodowaną w swej istocie misję tworzenia kreacji przyjaznych wobec odbiorcy i użytkownika. Pomimo programowej awangardowości, odcięcia się od akademickiego historyzmu - i przywłaszczenia etykiety „modernizm” – pozostała pięknym echem przeszłości. Źródło: fot. autor

Fig. 28b. Manhattan. Central Park. Conservatory Garden, including the Fountain of Nymph. Art Nouveau (Secession, Jugendstil) implicated the code of friendly aesthetic. In spite of avant-garde rejecting academism, historicism, eclecticism, and using the term “modernism” – remained a beautiful echo of a past. Source: photo by the author

Drugi wielki przedstawiciel klasyki Weimarskiej, Friedrich Schiller stał się - na kanwie filozofii - twórcą profesjonalnej estetyki oraz pierwszym jej aktywnym przedstawicielem. Istotną rolę w tej mierze odegrał też jego geniusz poetycki i dramaturgiczny, przejawiający się zarówno w jego zdolności odczuwania sztuki, jak też w talencie formułowania literackiego swoich poglądów. Rozprawy Schillera: *Kallias czyli o pięknie*, także jego *Listy o estetycznym wychowaniu człowieka* oraz programowy utwór sceniczny *Hołd sztuk*, stały się – od czasu Kantowskiej *Krytyki władzy sądownictwa* – najpoważniejszą wypowiedzią z dziedziny oceny wartości sztuki. Dotyczy to zarówno jej wartości bardziej hermetycznej –

³⁴ GOETHE. Dz.cyt., s. 48-49.

estetycznej i artystycznej, jak też praktycznej i powszechnej – w życiu każdego człowieka³⁵.

Dla rozważań nt. miejsc przyjaznych, należy wspomnieć o zwięzłych, szczegółowo ukie-runkowanych aspektach rozpraw Schillera z zakresu etyki i estetyki – czyli dobra i piękna, znanego już z Genesis (por. rozdział pierwszy). Rozwinął w tej mierze post-kantowską koncepcję „pięknej duszy” (*schöne Seele*), przesuując ciężar rozważań od klasycyzmu w kierunku romantyzmu. Przeanalizował w tym celu zjawisko okiełznania/wyrafinowania emocji przez edukację rozumową. W rozprawie „Powinność a upodobanie” (*Pflicht Und Neigung*) w sposób pionierski i trwałe w swej aktualności, przeanalizował relację pomiędzy uznaniowością gustu a ścisłością opracowanych naukowo reguł estetycznych.

Wyprowadził wniosek, głosząc, że te dwie postawy mogą być niekonfliktowe, dzięki wzajemnemu nałożeniu moralności na doświadczenie estetyczne. *Ergo*: dobro jest piękne i *vice versa*, jak w biblijnej opowieści o stworzeniu świata. Pogłębiając te sprzężenia, Schiller podjął rozważania o wolności i wzniosłości, w rozprawach *Vom Erhabenen*, oraz *Über das Erhabene*, prowadząc dyskurs od kwestii walk wyzwoleńczych ludów, do: „wyzwolenia człowieka przez sztukę”.

Przedłużenie nurtu klasycznego w wieku XIX wystąpiło też w ciekawym, konkretnym wydaniu dotyczącym architektury. Mianowicie, po dokonaniu wówczas ważnych odkryć archeologicznych w Grecji i w jej koloniach, pojawiły się w Europie, wspomniane wyżej, wcześniej nieznanne, nowe fascynujące wzorce. Do tego czasu głównym wzorcem była sztuka rzymska. „Językiem wzorów” [por. napisane w okresie postmodernizmu dzieło pod tym tytułem, którego autorem jest Christopher Alexander] artystycznej klasyczności była wyłącznie „łacina”.

Na kanwie inspiracji płynącej z owej nowoodkrytej „greki”, powstało szereg pięknych i znaczących zespołów o wielkiej roli – jako przyjaznej przestrzeni społecznościowej. W Berlinie były to m.in. dzieła Karla Friedricha Schinkla: Lustgarten, Alte Museum, Neue Wache; zaś w Monachium - m.in. dzieła Leo von Klenze: zespół muzeów i brama Propyleje. Oczywistym czynnikiem tego zachodnio europejskiego zwrócenia się w stronę Grecji, było odzyskanie przez nią wolności, ale jednocześnie dostanie się pod władzę monarchią ze strony dynastii niemieckiej.

Natomiast romantyzm jako epicentrum erupcji nowego wyrazu kultury po klasycyzmie, a następnie, romantyzm jako oś XIX-wiecznej kultury, nie sprawdził się w architekturze tak wysoko, jak np. w poezji oraz muzyce. W tych bowiem gałęziach sztuki, genialność takich twórców jakimi byli w poezji Byron, Mickiewicz i Puszkina, a w muzyce twórczość np. Chopina i Wagnera, później Mahlera i młodego Ryszarda Straussa z okresu neoromantycznego, przyniosła arcydzieła, czołowe w skali wszechczasów.

Niestety architektura epoki romantyzmu, okazała się, podobnie jak potem postmodernizm, „sztuką wyczerpania”. Ugrzęzła w różnorodnych naśladowniczych neo - stylach, z neogotykiem i neobarokiem na czele – i z akademizmem w plastyce. Ta wtórność i brak innowacyjnej inwencji o szerokim geście i rozmachu w sztukach wizualnych XIX wieku, pomimo rewolucji przemysłowej i znakomitych osobowości twórczych, jest zagadnieniem nadal wymagającym badań. Jednym z powodów może być zatwardziały konserwatyzm cesarskich elit w europejskich imperiach.

Pomimo zadziwiającej miejscami wtórności w powszechnym wydaniu historyzmu, poszczególni twórcy dokonali w tych dziedzinach wybitnych osiągnięć, także w dziedzinie miejsc w mieście, takich jak neogotyckie kościoły, parlamenty i inne budowle publiczne, uczelnie, rezydencje miejskie. W dziedzinie neobaroku, nawet najbardziej sławne budowle kreujące wraz z placami wybitne miejsca wielkomiejskie, takie jak Opera Drezdeńska autorstwa Gottfrieda Sempera, Opera Paryska autorstwa Charlesa Garniera (nadal uwa-

³⁵ SCHILLER Friedrich, 2007, *Kallias czyli o pięknie*, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty, *passim*.

żana za najlepszą funkcjonalnie operę na świecie, np. w opinii Krzysztofa Warlikowskiego) stanowią – w kategoriach współczesnej etyki – plagiat wielkich budowli baroku.

Najbardziej charakterystycznym nurtem sztuk wizualnych drugiej połowy XIX wieku jest eklektyzm, od słowa łacińskiego *ec-lego* co oznacza „wybieranie”. Twórczość polegała więc na wybieraniu kilku historycznych stylów jako wzorców, a następnie montowaniu ich w nowe artystyczne całości. W sztukach plastycznych odpowiednikiem był akademizm, oparty na sprawdzonym i „pewnym” dorobku przeszłości. Taka składanka – triumf powtórki nad innowacją, wyrażała się w architekturze poprzez formy wyrazowo „słabe” w rozumieniu analizy estetycznej [Juliusz Żórawski]. Było to wyrazem niemocy twórczej epoki. Za to nadrabiano wielością wątków wyrazowych, do granicy wywołującej przesyt, budzący jednak zachwyt nowej klienteli – zwłaszcza bogatej plutokracji. Anegdota z „Ziemi obiecanej”: „panie architekt, ja jestem człowiek bogaty, ja mogę zapłacić za wszystkie style naraz”.

Taka formuła gwarantowała „bezpieczeństwo” przekazu semiotycznego, bez ryzyka, dlatego odpowiadała również sferom konserwatywnej władzy. Stworzone w takich uwarunkowaniach budowle, np. Mauzoleum Księcia Alberta w Londynie, są ogólnie w aspekcie ludzkim – dekadentkie. Równolegle w kategoriach estetyki są przedekorowane, czyli pod względem ideowego przesłania kulturowego - schyłkowe. Stanowiły symbol upadającego, rządzonego przez imperialnych monarchów i arystokrację starego świata, zmieczonego niebawem przez pierwszą wojnę światową. Profetyczny był pod tym względem dramat muzyczny Wagnera „Zmierzch bogów”. Proces ten następował nieświadomie dla zwykłych uczestników spektaklu, ale w pełni świadomie lub wręcz był badany i kreowany przez jego profetycznych reżyserów, zwłaszcza Friedricha Nietzsche i wspomnianego Ryszarda Wagnera.

Friedrich Nietzsche, aktywny w drugiej połowie XIX wieku, jeden z czołowych twórców nowoczesności, wypowiedział się arcy-ciekawie na temat wzajemnych relacji dobra i piękna. Przyznał on pięknu szczególnie wysoką skalę wartości, jako tworzywu dobra. Piękno wg niego, jest tworzywem dla dobra, ponieważ mimo subiektywności odbioru, odnosi się do bytów/wartości rzeczywistych – to znaczy do konkretnych, widzialnych, słyszalnych i mierzalnych obiektów / dzieł artystycznych i estetycznych. Piękno jest więc w swej praktyczności bardziej wiarygodne i jednoznaczne niż teoretyczne spekulacje na temat dobra i prawdy, z których rodzą się równie nieobiektywne przekonania: religijne, poglądy ideologiczne, itd.

Jednak równolegle, rozwija się w XIX wieku, całkiem przeciwny, wybitnie progresywny nurt, narastający w miarę upływu drugiej połowy stulecia. Norman Davis nazywa wiek XIX ciekawym mianem „Dynamo” [*Europa. Rozprawa historyka z historią*]. Oznacza to „dynamikę” rewolucji przemysłowej i związanych z nią przemian społecznych (demokratyzacja) oraz przestrzennych (kolonie – osiedla pracownicze, publiczne parki). Niedosiężnym fenomenem w tej materii stał się Central Park pośrodku Manhattanu [il.27a–28b]. Rozgrywa się ona zarówno w projektach, na placach budowy i w zakładach pracy; ale także w ludziach pracy, w ich inteligenckich analitykach oraz w ideologach – przywódcach. Obok kiczowatych, złoconych i garnirowanych budowli-bibelotów, powstają jednocześnie – wspaniałe, eksperymentalne i ogromnie silne wyrazowo budowle o wyrazie industrialnym. Odkrywczą, progresywną techniką i estetyką reprezentowaną jest przez pionierski Pałac Kryształowy, z połowy wieku, projektowany przez Josepha Paxtona.

Symboliczne arcydzieło technologii i konstrukcji, to w centrum Paryża: obok ultra eklektycznego, zachowawczego Mostu Cara Aleksandra i dekorowanych pałaców wystawowych, – super nowoczesna, ryzykowna dzięki innowacyjności Wieża Eiffla [il.29a]. Te obiekty, pomimo potężnej skali i „chłodnej” tkanki metalowo-szklanej, mają wybitnie ludzki, prospołeczny charakter. Plac pod Wieżą Eiffla to jedno z najbardziej prospołecznych i przyjaznych miejsc publicznych w stolicy Francji. Wieża dzięki otwartej ażurowości jest niezrównanym miejscem widokowym i miejscem kontaktów. Jej atrakcyjność urbani-

styczna wywołuje wokół coraz to nowe, kolejne miejsca przyjazne: pola Marsowe, Ścianę Pokoju, Plac Warszawy z pomnikiem Piety Dwudziestego Wieku, itd.

Europejskie idee, „przećwiczone” na realizacjach inżynierskich (mosty) i przemysłowych (fabryki, huty, kopalnie, hale wielofunkcyjne), znalazły idealne podglebie w USA, także dosłownie, w postaci skalnego podłoża Manhattanu. Tamże, jak również zwłaszcza w Chicago, powstają na przełomie XIX i XX wieku wysokościowce, wyróżniające się w metropolitalnym pejzażu. Proto - modernistyczny styl Chicagowski, reprezentuje i symbolizuje architekt Louis Henry Sullivan i jego wybitni kontynuatorzy. Projektowany przez niego w 1899 roku, w samym środku Chicago gmach korporacyjny *Carson, Pirie, Scott*, posiada wystrój pięter ultranowoczesny, zapowiadający funkcjonalizm i Ruch Nowoczesny, ale parter przy chodnikach jest wyszukanie ozdobny, aby cieszyć i przyciągać ludzi [il. 29b]. W kolejnych innych śródmieściach (*downtown*) rosła następne zespoły wysokościowców.

Ryc. 29a. Paryż. Wieża Eiffla, 1889. Plac mimo braku rasowego wystroju, jest idealnie przyjaznym miejscem społecznym. Na przełomie XIX i XX w. nowoczesne technologie wyrwały architekturę z uzależnienia od „staroświeckich dekoracji”: historyzmu i eklektyzmu. W głębi rekreacyjna łąka Pole Marsowe, Akademia Wojskowa i fatalny błąd urbanistyczny - pojedynczy wysokościowiec późno-modernistyczny Wieża Montparnasse, 1972/1973. Źródło: fot. autor

Fig. 29a. Paris. Eiffel Tower, 1889. The square, in spite of a lack of sophisticated design, is absolutely friendly public place. In turn of XIX-XX C., modern technologies pushed architecture, leaving behind “old fashion decoration”. Visible meadow Champ de Mars, Military Academy, and a Late-Modern great mistake - Montparnasse Tower, 1972/1973. Source: photo by the author

Ryc. 29b. Chicago. Budynek *Carson, Pirie, Scott*, 1899. W okresie wczesnego pra-modernizmu – podobnie jak teraz znów (po dziesięcioleciach przerwy) w najnowszym wcieleniu modernizmu XXI w. – śródmiejskie biurowce stanowiły w przyziemiu integralną i przyjazną część miasta. Respektowały linie regulacyjne zabudowy ulicznej (*street architecture*), miały ogólnodostępne usługi, sklepy i przestrzenie publiczne - tzw. atria. Źródło: fot. Tomasz Jeleński

Fig. 29b. Chicago. *Carson, Pirie, Scott*, 1899. During early pre-Modernism, office buildings in downtowns, represented integral elements of existing urban network of city centre. They followed regulation lines (*street architecture*), ground floors were obligatory public, with shops, services, and atria open for public. This trend fortunately returned in the XXI C. Source: photo by Tomasz Jeleński

Czynnikami podawanymi wówczas jako argumenty za wieżowcami w ich pionierskim okresie są: absolutne powodzenie ekonomiczne, prestiż dla inwestorów i dla miast, „siła przyciągania”, akceptacja społeczna - także dzięki całkowicie nowej, porywającej estetyce. Jej przykładem jest pionierski wysokościowiec w sercu Manhattanu, przy Piątej Alei, o symbolicznej nazwie „Flatiron”. Ta symboliczna nazwa oznacza *Flat-iron* czyli Mieszkanie-z-żelaza. Autorem owej budowli był arch. Daniel H. Burnham, a realizację ukończono w 1902 r. Rewolucja przemysłu i nowoczesności spowodowała, że na tradycyjnej siatce urbanistycznej wyrastają całkiem nowe w proporcjach zespoły śródmiejskie. Są miejscami porywające, a fragmentarycznie odpychające. Jednak w miarę humanizacji najważniejszych miejsc, a zwłaszcza przestrzeni publicznych, stają się – coraz bardziej przyjazne.

WELL-BEING AND BEAUTY – PLACES FRIENDLY TO THE PEOPLE IN PRE-MODERN CITIES. IDEAS, PROJECTS, IMPLEMENTATIONS

*for Nina and Renata, with thanks
for inspiration towards this work – the author*

1 PRINCIPLES OF THE RESEARCH

The problem given here – friendly places in cities – raises important criteria for research, evaluation and creation of urban space. It contains both – immaterial and material values. Immaterial values are: emotional, historical, and other contents existing in peoples mind and imagination. Material values are: physical substance - visible, measurable, and functioning. The material elements of urban space represent and present their form, shape, and outer look – a cityscape. A form is open for visual perception and for research. Those two fundamental factors of friendly places in a cityscape, one can define as: the well-being (the good), and the beauty. The both interact with peoples sub consciousness, and they engage people's consciousness – both: an intellect and emotions.

This dualism of theoretical and immaterial values, versus the practical and material ones, is well described by John Ruskin, the author of a great book *The Stones of Venice*³⁶. He expresses that when floating by a gondola in Venice, there are two beings in him: one thinking about immaterial and past values of this city, hence the other is watching and analyzing real colors, shapes and dimensions³⁷. In the paper herewith, there is a research concerning friendly and beautiful places in cities – done in chronological order. It is an objective and logical method. It shows an evolution in a culture of creating and shaping spaces.

It explains outer but influential conditions which have impacts towards this creation – in the obvious, historical current. Chronology seems to be the best methods for the scientific analysis and synthesis of making the friendly urban places - in a broad, historical frame. The conditions of creating friendly places in cities, are analyzed on the background of theoretical, intellectual circumstances, which dominated in certain time in certain places. So the most important and interesting intellectual views are cited; mainly taken from the sources of the leading philosophers and other high humanist thinkers.

2 THE GENESIS DERIVED FROM THE BIBLE

The fundamental question about well-being and beauty as factors of friendly places, are given in the Bible, just in the beginning, in the first book The Genesis. Deep reflections about it one can find in the declaration of The Creator, when creating the world. Day by day, when He finished the daily work, He summarizes what he has done, with words: “this is good”³⁸.

But, according to the new biblical research, His formula means rather “this is good and beautiful”³⁹, because in original Aramaic language, both good and beauty are expressed with this same word. So later in Christian teaching there were two versions, according to the two different translations: Greek (“beautiful”) and Latin (“good”). So the first, Greek version used by St. Paul was “beautiful”, hence later the whole teaching I Catholic Church, based on Latin translation called Vulgate, is – “good”.

³⁶ RUSKIN John, 2003 (orig. 1851), *The Stones of Venice*, Ed. Da Capo Press, Cambridge, Mass., 264 p.

³⁷ SCRUTON Robert, 2010, *The Wilderness Obsession*, The American Spectator, Ed. American Spectator Foundation, Leaf 12, Arlington (Virginia), p. 36-40.

³⁸ KSIĘGA RODZAJU, 1., 4-31. In: *Biblia Święta Starego i Nowego Testamentu*, 2009, Tom 1. Wydawnictwo Święty Wojciech, Poznań, p. 4-7.

³⁹ CUNEO Andrew, 2012, *Beauty will save the world –but which beauty? W: In Pursuit of Truth. A Journal of Christian Scholarship*. Wersja internetowa: <http://www.cslewis.org/journal/beauty-will-save-the-world-but-which-beauty/>; s. 2-3. Read off 2013_02_15.

According to the above Biblical knowledge, one can pay attention to Jerusalem, as the great achievement in the field of creating friendly places. The Old City and the Jewish Quarter particularly, after almost 2000 years of exile of Jews, in 1968 returned again under care of original owners, and received a great restoration until 2005 [fig.1a-3b]. Then the next important sector became a place of research, excavation, and reuse; it is the City of David [fig.4a-4b].

The next great achievement in the respect of re-creation friendly places of Jewish culture is Herod's Caesarea Maritime [fig.5a-6b]. In fact this is a mixture of Israeli, Greek and Roman culture melted together, because it was newly erected few decades before Christ was born, app. 25-15 BCE. It has happened, when Jewish king Herod the Great, representative of the Greek culture, was ruling Israel country under Roman occupation. Later the beautiful city was rebuilt under occupation by Byzantium, crusaders and Muslims.

3 THE ANTIQUE GREECE

In the respect of the ideas of the Good, and Beauty, absolutely dominating are works by Plato: *The Republic*⁴⁰, *Phaedrus*⁴¹. As well *The Symposium*⁴² is a text of extreme importance, where also about the third fundamental concept - the Truth is written, what later became bases for the world philosophy, and evergreen forever. The second greatest philosopher of the Greek Antique, Aristotle, added to those high ideas, the substantial factor: material – realistic.

His eternal contribution is: relationships between theoretical idea and real object. In other words: he discovered and promoted the concept of *hylemorphism* (*hilemorphism*), which means: the dualism of the mentioned real object, and - its form. The form means human interpretation of real shape, dimension, color, etc. It means e.g. townscape as human mental interpretation of material, visible, measurable city⁴³. His thoughts gave inspiration for fundamental Christian, medieval views about values, by St. Thomas Aquinas⁴⁴.

In practice, the greatest Greek achievements towards worldwide arts of creating friendly urban places, is given by Hippodamus (Hippodamos) of Miletus. He was the author or the promoter of the urban pattern, which became world famous as the Hippodamus' scheme. There are numerous cities assigned to him, e.g. in Middle East: Priene [fig.7a], Miletus, Ephesus, home of Heraclitus [fig.7b-9a], Smyrna, Rhodes; and in Hellas – Piraeus – harbor city, satellite of Athens.

Greek cities had had a splendid rectangular grid, taken probably from Mesopotamia (where it was result of pattern of rural fields, and/or of row houses), but more in human scale. The second friendly feature of Greek pattern is agora, the central square, evergreen model for public space, inspiring cities in the global scale. The third Greek achievement is friendly relationship between urban grid and natural surrounding: waterfront, forest edge, terrain slopes, and rock outcrops.

The other success of friendly urban space and friendly places, are Athens. At first it is Acropolis with Propylaea input-output [fig.9b], and surrounding amphitheatres: Dionysus' and Odeon [fig.10a]. The strong impact of friendly atmosphere in foothill of acropolis, brought and gave to people the New Acropolis Museum by Bernard Tschumi, opened in 2008. Also nearby hills as Areopagus, Museion - Pnyx with Filopapos Monument and Lycabettus with modern, structural metallic amphitheatre – create absolutely friendly city-

⁴⁰ PLATON, 2009, *Państwo*, Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty, p.20: „The divine root is the beauty, wisdom, good, and all what is similar to those”.

⁴¹ PLATON, 2002, *Fajdros*, Wydawnictwo Antyk, Kęty, verse 246: „The Beauty, Truth, Good”.

⁴² PLATON, 1994. *Uczta*, Wydawnictwo Recto Bis, Warszawa, 120 p., *passim*.

⁴³ ARISTOTLE, 1997, *Poetics*, Penguin Classics, Harmondsworth Middlesex UK, 146 p., *passim*.

⁴⁴ AQUINAS St Thomas, 1997, *Summa Theologiae – a concise translation*. Ed. Christian Classics, North Darlington UK, 652 p., *passim*.

scape. Fascinating and unusual is almost ideal and friendly silhouette, without high-rise buildings [fig.10b].

4 THE ANCIENT ROME

The Greek power, dominating in Antique philosophy of values, caused, that most important opinions about good and beauty, which can be interpreted into friendly and beautiful cities and places – one can find in writings of enlightened politicians: M. T. Cicero and M. Aurelius. The first one - in his written Senate speeches about the Nation and the State, proposes searching for the good and beauty: in people, and in cities⁴⁵. The second, in his famous *Meditations* written in Greek, describes cities, particularly Athens, as a great human – cultural creation, including necessary factors of nature, what makes together the ideal city⁴⁶.

Surely the very important Roman texts about human approach to city space, one can find in Vitruvius' *The Ten Books on Architecture*⁴⁷. Two of his principles: *utilitas*, and *venustas* (use and enjoy) – follow the greatest philosophical treatises about good and beauty. The professional achievements of Romans according to city pattern – military camp *Castrum Romanum*, is rather opposite to what can be understood as friendly atmosphere; *castra* rather resemble concentration camps. However within their cities, Romans took advantage from the patent of Greek agora, and interpreted it into formula of Roman forum.

The Roman forums, created during the both epochs in Roman statehood: during democracy and during empire, engraved in the history of friendly urban places, with magnificent achievements. Several outstanding emperors created forums in order to commemorate themselves, and their successes [fig.11a]. They were located one beside the other, what finally resulted in the sequence of Caesars' forums, as one great, plural, very friendly ensemble.

But in spite of that, the unbeatable, above all, is the fruit of Roman democracy – Forum Romanum [fig.11b]. The history written in that space is reach and high. Probably the most exciting in the respect of mental content is – a very modest in size and shape, just Minimalist: the *Rostra* – The Centre of The World. It is a horizontal, linear, stony platform – rostrum. The most important declaration of the Republic was submitted, but also individual Roman citizen could speak to the public.

Romans, once again following Greek wisdom, have colonized the shore of Mediterranean basin. Hence the Middle East was already built up with Greek colonial cities; Romans have chosen the African shore (before they moved further with their Empire to the West Europe). There are important and friendly urban units built by Romans in the North Africa. E.g. tiny but outstanding Volubilis [fig.21a-12b] is a sample of a clever geopolitics, done by Romans, in order to civilize the raw world, with their high and friendly, sophisticated urban and cultural standards.

5 THE MEDIEVAL AGES

The most influential thinkers of early middle ages, whose science can be used in the debate about friendly spaces in cities, are: St Augustine of Hippo (IV-V C.), and the mentioned already, St Thomas Aquinas (XIII C.). The first one, since his early works, but also in his head work, world famous *Confessions*⁴⁸, adopted wisdom of Plato into Christian

⁴⁵ CICERO Marcus Tullius, 1995, *Cicero: De Republica. Selections*. Ed. Zetzel James E. G. Cambridge University Press, Cambridge UK, 284 p., *passim*.

⁴⁶ AURELIUSZ Marek, 2008, *Rozmyślenia*, Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty, 112 p., *passim*.

⁴⁷ WITRUWIUSZ, 1956, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Ed. Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 190 p., *passim*.

⁴⁸ AUGUSTYN Św., 2001 (orig. 401 AD), *Wyznania*, Ed. Znak, Kraków, 438 p., *passim*.

point of view, including first of all Plato's trinity of immaterial and material values: Truth, Good and the Beauty. There was probably a formidable book by Augustine, about beauty, but it disappeared.

The second giant of medieval thought, Thomas, was a researcher and interpreter of Aristotle, what means that the rationalism was closer to him than abstract idealistic ideas, characteristic for Plato's approach. Nevertheless Thomas widely used the mentioned Plato's trinity: *bonum* (good) in the pair with the *pulchrum* (beauty), and also *veritas* (truth). Early medieval centuries in Middle East and also in Rome create in a high urban culture, the melting pot. Actors and stages of these games are: dying Antique Roman Empire, then Christianized. Afterwards the East-West Schism (1054 – "The Great Mistake"⁴⁹) creates the next stage and next cultural level: Byzantium and East Christianity enter the high culture. But The West organizes crusades. Finally, after so called fall of Constantinople (1453) the Middle East is - until now – dominated by Muslims, and the end of middle ages is declared.

Post Jewish and post Roman cities as Akko [fig.13a] and Jerusalem [fig.13b] present fascinating composition of different material cultural levels, and expose interesting cohabitation of different human cultures (it is somehow *prefiguration* of contemporary idea called funny multi-culti). Muslim culture in Maghreb rises high; Morocco in XII C. becomes a great state, country, nation, – and culture [fig.14a-15a], which continues now [fig. 15b]. Cities of Morocco represent fascinating friendly flavor, combined with the outstanding beauty.

In Europe, medieval era is the most active period in creating towns, ever. German urbanization oriented towards the East, succeeded with hundreds of successful cities⁵⁰, including e.g. nowadays cultural capital of the East Europe – once upon a time (1038-1609) royal, former capital of Poland – Kraków [fig.16a]. In the West Europe, the most fascinating, beautiful and friendly cities, are ones on Roman roots/foundations. Beside obvious in these respect Italian and Dalmatian cities, they are e.g. Aachen (*Aquisgrana*), Barcelona [fig.16b-18b], Budapest, London, Marseille (earlier – Greek origins), Paris, Trier. Some of posts – Roman cities, have the original main roads cross *cardo-decumanus*, the trace and memento of Roman heritage. Some other have just some Roman excavation exposed to the public (e.g. in the Budapest metro station). Such a deeply historical places, carefully protected, are surely, obviously – friendly.

Medieval period in Europe, was also very fruitful in the respect of creating own city pattern. This idiom is usually oval outer Gestalt, identical with the line of fortified walls, hence inside there was a rectangular grid with – more or less – regular or irregular inserted public squares, both ceremonial and/or market. This pattern was harmonious but not stiff – it offered possibility of creating numerous bigger or smaller friendly public spaces.

6 THE RENAISSANCE

Renaissance is an important period according to search for human mental, religious and intellectual/cultural independence. *Divine Comedy* by Dante (XIII-XIV C.) is beside artistic values, also "between lines" the heavy weight moral/religious treaty. A huge shock on the philosophical field was done by Giordano Bruno (XVI C.) and Francis Bacon (XVI-XVII C.). All this fight for humanist freedom resulted in renaissance culture – and – art, as well in religious reformation - the protestant movement. It is not much known, that Leonardo, in spite of genial religious art, thus close cooperation with Catholic Church⁵¹, wrote im-

⁴⁹ DAVIS Norman, 1998. *Medium. W: Europa. Rozprawa historyka z historią*. Rozdział V. Wydawnictwo Znak, Kraków, p. 367.

⁵⁰ BERNOULLI Hans, 1991, *Eine erste Lösung großen Stils, die mittelalterliche Kolonialstadt. W: Die Stadt und ihr Boden*. Birkhäuser, Basel-Berlin-Boston, p. 22-42.

⁵¹ BIAŁOSTOCKI Jan, 2009, *O Leonardo – czemu się tak trudzisz. W: O dawnej sztuce, jej teorii i historii*, Ed. Słowo Obraz Terytoria, Gdańsk, p. 170-184.

portant, very brave opinions about human need for independent mind. 250 years before Kant, he noted the need for split between faith and scientific, secular knowledge and science⁵².

Aesthetic flavor of renaissance had much with opposition against former medieval heaviness. Instead the Roman classical order was rediscovered, thanks to finding in the abbey Monte Cassino, the original book by Vitruvius⁵³. Intensive research and artistic experiments resulted in discovery of perspective, both geometric and spatial. Since Florentine renaissance, urban design became the fine art, instead of previous geodetic approach. There was more and more urban composition, measuring and calculating views, perspectives, silhouettes, dominant and accentuation, articulation urban space with individual objects.

In these circumstances the friendly space became integral factor of urban design. There were attractive renaissance: conversions, rebuilding and additions designed and built in medieval cities. Magnificent Siena, defined as a medieval city [fig.19a-19b], received interesting addition: *Fonte Gaia* “minimalist” white fountain on the famous central Piazza del Campo [fig 20a]. Also there was an idea of enlarging the medieval cathedral, by creating mysterious and impressive “New Cathedral”, never completed, left as a preserved ruin, extremely picturesque [fig.20b].

In the centre of renaissance peaceful revolution, Florence, The Signoria Sq. was converted; Michelangelo’s David was placed in front of Palazzo Vecchio. In this Palace, a new courtyard was arranged [fig.21a], being a symbol of the friendly place. Georgio Vasari created fantastic Uffizi Street, thus Loggia dei Lanzi received a new splendor [fig.21b-22b]. An episode of renaissance was the idea of ideal cities, totally different to the cities created before. The 100% ideal city would be the one, quite constructed on the scheme of star; without right angles, absolutely stiff structure, where no change is tolerable. This scheme was not friendly at all; so maybe this was one of reasons, that idea collapsed.

7 THE BAROQUE

Until Heinrich Wölfflin published his epochal opus entitled *Renaissance et baroque* in 1888⁵⁴, there was a widespread belief, that baroque is a degenerated and decadent renaissance. Fortunately nowadays it is obvious, that those two epochs and styles are fundamentally ideologically different, thus the both aesthetics are different and even opposite. Hence renaissance was a culture and art of reformation, freedom, humanism, anthropocentrism and subtleness; so baroque was a machine of counterreformation, deism. The dedication of baroque was papist or royalist, and heavy power of ideological pressure. The pressure was so strong, that the best intellectualists of epoch: Descartes and Pascal, were forced to hide their most important papers because of the threat by inquisition.

But baroque as the art has a miraculous achievements. They also touch the quietness of friendly places in cities. The Pope Sixtus the Fifth, one of the champions of counterreformation, but first of all positive and progressive renovator of Rome. His understanding of changing in Catholic Church was as follows: Rome must be the worldwide top metropolis as The Holy City, global capital of Christianity. Thus must be reach, safe, beautiful but monumental and serious. He found the town deteriorated, abandoned, dirty, lousy, dominated by beggars, criminals and whores. He had 5 years only for his reforming (the pontificate: 1585-1590) but he succeeded absolutely.

⁵² TRAINER Chad, 2013, *Finding a Philosophy in Leonardo*. Philosophy Now - a bimonthly magazine of ideas, Leaf 1, Jan./Feb. Rick Lewis Editor. London, p. 40-44.

⁵³ KOSIŃSKI Wojciech, 2009, *Przesłanie Witruwiusza – powaga, klasycyzm, minimalizm*. Czasopismo Techniczne, 1-A, Leaf 7, Year 106. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, p. 60-67.

⁵⁴ WÖLFFLIN Heinrich, *Renaissance et baroque*, 1967, Le Livre de Poche. Paris, 350 p., passim.

After the extreme cleaning the town, both really (eliminating ruins, rubbish and dirt) and symbolically (eliminating inappropriate people), he ordered radical new plan of city centre. The new triangle urban mega structure was ordered. Great axes were traced, symbolically dominated and accented with crosses, columns, monuments, fountains, and buildings. This way numerous large, different in shape public squares, triangles, and rondos were created. On this infrastructure, many urban-architectural and sculptural elements were inserted. When the renewal came to details, the baroque Sixtus' Rome is finally full of friendly places [fig.23a-24b].

The baroque Rome – in accordance with the idea of Sixtus – at first became worldwide capital of Catholic religion, then became secular urban pattern in metropolitan scale. After the great fire in London (1666) John Evelyn and Christopher Wren intended to rebuilt it according to the principles of the baroque Rome, but it didn't succeeded⁵⁵. Surely the reconstruction of Paris did by Eugène Haussmann for the emperor Napoleon the III-th during the Second Empire in France (app. 1850-1870). There was something similar in those both great urban interventions. Both were done with the intention of order and prestige, in name of ruler and power. But finally, in reality, also human scale and personal needs occurred to be fulfilled.

8 THE ENLIGHTENMENT

The leading authoritative intellectual personality in this epoch is Immanuel Kant, often considered to be one of the few most important philosophers ever. His fundamental statement in the respect of herewith problematic of friendly places in cities, is his published discourse "What is Enlightenment?" (*Was ist Erklärung*, 1784)⁵⁶. It was exactly pointed against counterreformation. Kant suggested the humans should be no longer slaves of religion, which should be separated from clear thinking. He was not against religion and faith, but wanted the independence for both. The key sentence addressed to the people was: *Sapere aude* – "Dare to know" or: "Dare to think". Kant stated that the people should not be naïve children any more, hence they became children voluntarily.

Kant also published results of these considerations, according to aesthetic evaluation. Similarly to the formerly written opinions about independency of human mind, he wrote that the beauty of object does not come from "above" but is born in the mind of person watching and thinking. There from he raises the conclusions, that the sublime, illumination (germ. *Rührung*) comes not from mentioned "above" but from the "inside"⁵⁷. In spite, that Kant was the practicing Catholic, he was attacked by couterrefomers: Fredrich II and Polish Jesuit, immediately after publishing those opinions⁵⁸.

The result of tiresome ancient regimes, conservative and selfish kings and aristocracy, papism, darkness of counterreformation – step by step during the XVIII Century, the Enlightenment appeared. There was positive climate for it in France (e.g. numerous progressive philosophers, Encyclopaedists, then revolutionists, finally Napoleon), and in England (e.g. Freemasonry). In culture and in arts there was tiredness and disapproval against baroque. As a reaction against it, – the opposite Neo-classicism appeared, later under Napoleon it occurred slightly modified, as the empire style.

The interesting feature of the XVIII Century design, connected with friendly places, is a break with geometric gardens in the style of French baroque⁵⁹, and revolutionary turn

⁵⁵ ACKROYD Peter, 2011, *Londyn. Biografia*. Ed. Zysk i S-ka Wydawnictwo s.j. Poznań, p. 233-263.

⁵⁶ KANT Immanuel, 2004, *Co to jest Oświecenie?* The new translation: Adam Landman, Gazeta Wyborcza Świąteczna „200. Rocznica śmierci Immanuela Kanta”. Ed. Agora, Warszawa, p. 22.

⁵⁷ KANT Immanuel, 1986, *Analityka piękna. Analityka wzniosłości*. In: *Krytyka władzy sądownia*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, p. 61-307.

⁵⁸ <http://www.rozmawiamy.jezuici.pl/rozmawiamy>. Reading 2013_02_15.

⁵⁹ BOXSEL Matthijs van, 2004, *Niedorzeczność ogrodu francuskiego*. In: *Encyklopedia głupoty*. Ed. Wydawnictwo W.A.B., Warszawa, p. 71-78.

into natural, organic, soft line compositions. The origin of this great and significant shift is in England [fig.25a]. There is a gossip repeated, that young English people observed organic lines of the Trevi Fountain, and that way inspired themselves into organic gardens. Maybe the pioneer of that idea was John Evelyn.⁶⁰ Personally, the symbolic personality in this respect is Lancelot aka Capability, Brown. But immediately a range of the fantastic creators in this discipline occurred, at first in England, later in other European countries, especially including Germany and Poland.

The intellectual spirit of neo-classicism was not oriented towards friendly art and architecture, neither in urbanism. Patterns were: stiff, regular, symmetric urban-architectural compositions, axes, fulfilled with the white, cold architecture, without much decoration, referring to the antique temples, or topped with domes, often minimalist regular hemisphere. The two genius French architects E. L. Boullée and C. N. Ledoux, made their own, individual architecture following general spirit of Enlightenment, but also it was far from the idea of friendly places. Neo-classicism of Enlightenment introduced amounted and official public places, which can be mentioned as friendly, because are elegant and safe [fig.25b-26b].

9 THE NINETEENTH CENTURY

During the first decades in XIX C., the sinusoid of cultural changes⁶¹, oscillating between “rising” epochs of irrationalism, and “decreasing” epochs of rationalism⁶², remains in the lower position of rational neo-classicism. It is not corresponding with the popular opinion, that the XIX C. is identical with the unstable romanticism. Surely it was like that, but not earlier as after 1815 Vienna Congress, where French Revolution and Napoleon were condemned, and the old regimes, came to the power again. Nevertheless during the first decades in XIX C., there is still classicism dominating.

The important depositary, continuing the XVIII C. classicism in the XIX C., is J. W. Goethe (1749-1832) and F. Schiller (1759-1805)⁶³. Their intellectual heritage of this period in aesthetics, is even named “The Weimar Classics”. Goethe in this field published significant, rationalist disquisition. entitled: *Der Versuch als Vermittler von Objekt Und Subjekt*⁶⁴. In this paper Goethe shows himself between the Enlightenment of Kant, and the phenomenology of Husserl⁶⁵. Also the famous Goethe’s dissertation about colors, *Farbenlehre*, is in a very rationalist spirit. It was useful as a help in understanding colors in architecture in XIX C. (e.g. K. F. Schinkel).

This power of color in architecture is significant for near evolution, from the white classicist and empire architecture, into colorful architecture in full XIX C. – romantic and eclectic. It will occur in the work of great German architects in XIX c. F. Gilly, L. von Klenze and K. F. Schinkel. Goethe is also in his works the prophet of democracy and social changes. He behaves as the proto-positivist. Namely he proposes public education of the poor children in the field of color and arts. His views about classicism and romanticism became famous after publishing his debate with the pupil (1829). He asked his master what is the difference between those two cultural streams. The answer was: *Klassik sei das Gesunde, die Romantik dagegen das Kranke*. The abbreviated version, published in „*Maxims*” is: *Klassisch ist das Gesunde, und romantisch - das Kranke*⁶⁶.

⁶⁰ According to the suggestion of Peter Goodchild, when talking with the author in Kraków, in 2008.

⁶¹ <http://barok-nacia.blog.onet.pl/2009/04/30/sinusoida-epok-literackich/>. Reading 2013_02_15.

⁶² KOSIŃSKI Wojciech, 2011, *Rationalism – a sloping eon, over-rationalism – a rising eon* (acc. to J.K. Lenartowicz, *apres* Wölfflin). W: *Mega pionierzy – mega nadzieje, sukcesy i kontrowersje*. pif.ps.pl/pif-13_pdf/A-01_Kosinski.pdf; 50 s. Reading 2013_02_15.

⁶³ They both became romantics much later.

⁶⁴ GOETHE Johann Wolfgang, 1977, *Refleksje i maksymy*, Czytelnik, Warszawa, 304 p., *passim*.

⁶⁵ HUSSERL Edmund, 2008, *Idea fenomenologii*. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, 124 p., *passim*.

⁶⁶ GOETHE. *Op.cit.*, p. 48-49.

The second great representative of Weimar classic, Friedrich Schiller, became the first official worldwide pioneer of professional aesthetics, and the first practical professional art critic. His works as *Kallias – about the Beauty*⁶⁷, and *Letters about education in aesthetics*, as well his programmatic drama *Pride of Arts*, there are the most important editions in the field of analysis and critic of arts, since works by Immanuel Kant. Schiller writes that the problem – the art in human life has two faces: the first is concerning creators, and the second – consumers of arts. This approach is leading straight towards the problem of friendly/beautiful places for people.

The Greek revival in early XIX C., at first in Germany, then in other countries, was a result of research and excavations done by German scientists in Greece and in Greek colonies in Middle East. This changed historicist inspiration. In renaissance and in Enlightenment classical inspiration was taken from Rome and from Roman Empire. Now it was the change into Greek inspiration. As the results some beautiful new edifices were built. In Berlin it was F. Schinkel's: Lustgarten, Neue Wache, Alte Museum. In Munich it was by Leo von Klenze: Propylaea gate, and the ensemble of museums.

After the Greek revival, after 1815 return of ancient regime in reactivated European Empires of: France, Austria, Russia, after 1870 Germany, and on the other side of The Channel – Great Britain, there was a domination of "looking behind to the past": romanticism, historicism-academism, eclecticism and finally, before the first world war – Art Nouveau. The reason of this domination of nostalgia was probably strong conservatism of leaders and aristocracy in mentioned empires. Progressive and independent intellectualists, as e.g. Victor Hugo, supported political and artistic revolutions, and fighting for modernization of life and art.

In spite of secondary, neo historical fashions in architecture, numerous valuable works were created, among them also in the respect of public spaces – friendly points in cities. There were new, reach and pompous buildings as e.e. Garnier's Opera in Paris, Semper's Opera in Dresden, parliaments in London and in Budapest, universities, museums, churches, and urban residences. Most of them have created around the public friendly spaces, including green factor - parks and gardens. The strangest style was eclecticism – several styles melted together. The name is derived from Latin: *ec-lego* means pick-out. There is a joke: reach plutocrat says to the architect: "I am a reach person; I can pay for all the styles together". There is another proverb: "In eclecticism is the noblest idea behind" [Charles Jencks in "Post-Modern Architecture"].

In the second half of the XIX C., and particularly after 1870, there was the atmosphere of "Twilight of the gods". Wagnerian title is a prophecy of the end of old fashion world, which collapsed after 1914. The other, probably greatest intellectual and pen person of the epoch was Friedrich Nietzsche. He is one of the creators of modernity. He published one of most exciting ever, view for relationships between good – and – beauty.⁶⁸ He judged the beauty as primary, leading and creating the good. It is so, because the beauty (in spite of personal tastes, thus subjective opinions and judgments) deals with reality, with concrete, measurable "objective objects". So human mind travels from real object to not real subject – from visible, and touchable – to personal, subjective, discretionary judgment, which is changeable not sure, not true. So good, even fully honest, is secondary and can be cause to false, fancy fantasies, views (point of view – not stabile, changeable, not scientific, never sure): religious, political, social, etc.

Parallel to historicism, a dynamic, revolutionary architecture occurred in XIX C. Norman Davis names the Nineteen Century "Dynamo"⁶⁹. It means dynamic, revolutionary technol-

⁶⁷ SCHILLER Friedrich, 2007, *Kallias czyli o pięknie*, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty, 160 p., *passim*.

⁶⁸ NIETZSCHE Friedrich, 1994 (oryg. 1872). *Narodziny tragedii z ducha muzyki*. In: *Narodziny tragedii albo Grecy i pesymizm*. Wydawnictwo Inter Esse, Kraków, p. 33-51.

⁶⁹ DAVIS Norman, 1998. *Dynamo*. In: *Europa. Rozprawa historyka z historią*. Chapter VII. Wydawnictwo Znak, Kraków, p. 637-705.

ogy, progress of civilization, situation of working class, living estates for workers, public parks. The greatest achievement of it is surely the Central park in Manhattan [fig.27a-28b]. The technology of engineering enters to architecture – splendid sample is The Crystal Palace in London by Joseph Paxton (1850), probably the extremely friendly modern place. The best symbol in this field is The Eiffel Tower in Paris (1889) [fig.29a]. It is triple friendly object: 1. The square below, very simple, without any design, it is absolutely friendly place, 2. The height and the lace structure creates the extremely attractive watching point, where people 300 m above earth feel absolutely happy, 3. The Tower is so attractive in urban respect, that it provokes creating around new public spaces, as Mars Fields with The Wall of Peace, Warsaw Square with the monument Pieta of the XX Century, Museum of Human Being with public square, etc.

Finally, the very optimistic opinion about friendly spaces in cities in turn of XIX – XX C., one can declare about proto-Modernist large corporation buildings, built inside urban tissue, in the USA. The symbol of it is work done by the pioneer of modernity, L. H. Sullivan and his pupils. The *Carson, Pirie, Scott Building*, 1899, is placed in the very center of Chicago [fig. 29 b.]. The house follows urban street regulation, standing in line with all the other, historical street-houses. The upper floors are totally modern, but the ground floor attached to street pavement, is open for public, fully transparent, full of sophisticated decoration. The pioneer high-rise building in Manhattan is Flatiron, just in the heart of Manhattan, at the Fifth Avenue, facing the beautiful, historical Madison Square Park. It is a masterpiece made by D. H. Burnham, in 1902. Flat-iron is a symbolic name; it joins the basic human concept of – flat, and modern approach to the house technology – the iron.

After Chicago and Manhattan, in next leading downtowns in the USA, grow together with the first and next years of the XX Century, new generations of skyscrapers. Reasons given by people, in order to support and promote high-rise houses in its pioneer era, was: the absolutely economic success, prestige for owners, users, and cities, “the power of attraction”, public acceptance – also thanks to quite new thrilling aesthetic. The revolution if industry and modernity caused, that on traditional urban grid, grow quite new in proportion urban ensembles. They are somewhere fascinating, but elsewhere awful and repulsive. But parallel to the humanization of most important places, in particular public spaces, they become more and more friendly.

LITERATURA AKTYWNIIE WYKORZYSTANA W TEKŚCIE

- [1] ACKROYD Peter, 2011, *Londyn. Biografia*. Zysk i S-ka Wydawnictwo s.j. Poznań, 792 s.
- [2] ARISTOTLE, 1997, *Poetics*, Penguin Classics, Harmondsworth Middlesex UK, 146 s.
- [3] AQUINAS St Thomas (Św. Tomasz z Akwinu), 1997, *Summa Theologiae – a concise translation*. Wyd. Christian Classics, North Darlington UK, 652 s.
- [4] AUGUSTYN Św., 2001 (oryg. 401 AD), *Wyznania*, Wyd. Znak, Kraków, 438 s.
- [5] AURELIUSZ Marek, 2008, *Rozmyślenia*, Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty, 112 s.
- [6] BERNOULLI Hans, 1991, *Eine erste Lösung großen Stils, die mittelalterliche Kolonialstadt. W: Die Stadt und ihr Boden*. Birkhäuser, Basel-Berlin-Boston, 136 s.
- [7] BIAŁOSTOCKI Jan, 2009, *O Leonardo – czemu się tak trudzisz*. W: *O dawnej sztuce, jej teorii i historii*, Wydawnictwo Słowo Obraz Terytoria, Gdańsk, s. 170-184.
- [8] BOXSEL Matthijs van, 2004, *Encyklopedia głupoty*. Wydawnictwo W.A.B., Warszawa, 272 s.
- [9] CICERO Marcus Tullius, 1995, *Cicero: De Republica. Selections*. Ed. Zetzel James E. G. Cambridge University Press, Cambridge UK, 284 s.
- [10] CUNEO Andrew, 2012, *Beauty will save the world –but which beauty? W: In Pursuit of Truth. A Journal of Christian Scholarship*. Wersja internetowa: <http://www.cslewis.org/journal/beauty-will-save-the-world-but-which-beauty/>; s. 2-3. Odczytano 2013_02_15.
- [11] DAVIS Norman, 1998. *Medium*. W: *Europa. Rozprawa historyka z historią*. Rozdział V. Wydawnictwo Znak, Kraków, 1406 s.
- [12] GOETHE Johann Wolfgang, 1977, *Refleksje i maksymy*, Czytelnik, Warszawa, 304 s.

- [13] <http://barok-nacia.blog.onet.pl/2009/04/30/sinusoida-epok-literackich/> Odczytano 2013_02_15.
- [14] <http://www.rozmawiamy.jezuici.pl/rozmawiamy> Odczytano 2013_02_15.
- [15] HUSSERL Edmund, 2008, *Idea fenomenologii*. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, 124 s.
- [16] KANT Immanuel, 1986, *Analityka piękna. Analityka wzniosłości*. W: *Krytyka władzy sądenia*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 61-307.
- [17] KANT Immanuel, 2004, *Co to jest Oświecenie?* Nowe tłumaczenie: Adam Landman, Gazeta Wyborcza Świąteczna „200. rocznica śmierci Immanuela Kanta”. Wyd. Agora, Warszawa, s. 22.
- [18] KOSIŃSKI Wojciech, 2009, *Przesłanie Witruwiusza – powaga, klasyczność, minimalizm*. Czasopismo Techniczne, 1-A, Zeszyt 7, Rok 106. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, s. 60-67.
- [19] KOSIŃSKI Wojciech, 2011, *Rationalism – a sloping eon, over-rationalism – a rising eon* (acc. to J.K. Lenartowicz, *apres Wölfflin*). W: *Mega pionierzy – mega nadzieje, sukcesy i kontrowersje*. pif.ps.pl/pif-13_pdf/A-01_Kosinski.pdf; 50 s. Odczytane 2013_02_15.
- [20] *KSIĘGA RODZAJU*, 1., 4-31. W: *Biblia Święta Starego i Nowego Testamentu*, 2009, Tom 1. Wydawnictwo Święty Wojciech, Poznań, s. 4-7.
- [21] NIETZSCHE Friedrich, 1994. *Narodziny tragedii z ducha muzyki*. W: *Narodziny tragedii albo Grecy i pesymizm*. Wydawnictwo Inter Esse, Kraków, s. 33-51.
- [22] PLATON, 1994. *Uczta*, Wydawnictwo Recto Bis, Warszawa, 120 s.
- [23] PLATON, 2002, *Fajdros*, Wydawnictwo Antyk, Kęty, 100 s.
- [24] PLATON, 2009, *Państwo*, Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty, 344 s.
- [25] RUSKIN John, 1901 (oryg. 1869), *Królowa Powietrza. Studium nad greckimi mytami o chmurach i burzach.*, Wyd. Paprocki i S-ka, Warszawa, 240 s.
- [26] RUSKIN John, 2003 (oryg. 1851), *The Stones of Venice*, Wyd. Da Capo Press, Cambridge, Mass., 264 s.
- [27] SCHILLER Friedrich, 2007, *Kallias czyli o pięknie*, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty, 160 s.
- [28] SCRUTON Robert, 2010, *The Wilderness Obsession*, The American Spectator, Wyd. American Spectator Foundation, Zeszyt 12, Arlington (Virginia), s. 36-40.
- [29] TRAINER Chad, 2013, *Finding a Philosophy in Leonardo*. Philosophy Now - a bimonthly magazine of ideas, Zeszyt 1, Jan./Feb. Wyd. Rick Lewis Editor. Londyn, 64 s.
- [30] WÖLFFLIN Heinrich, *Renaissance et baroque*, 1967, Le Livre de Poche. Paris, 350 s. ■

O AUTORZE

Prof. dr hab. inż. arch. Kierownik Pracowni Projektowania Architektury Krajobrazu, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska: założyciel, właściciel i kierownik pracowni „Studio AS”; e-mail: wkosinski@poczta.onet.pl tel. +48/511-906-665.

AUTHOR'S NOTE

Professor of Architecture. Head in The Atelier of Landscape Architecture Design, Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology. Founder, owner and leader of the “Studio AS”; Address: Politechnika Krakowska. E-mail: wkosinski@poczta.onet.pl tlf. +48/511-906-665.